

КИЇВ

KYI W

журнал
літератури, науки, мистецтва,
критики і суспільного життя

6

ЛИСТОПАД
ГРУДЕНЬ

1957

NOVEMBER
DECEMBER

З М І С Т

1. В. Собко: Звичайне життя, уривок 225	8. А. Княжинський, За духа нації;
Л. Українка 253
2. Ф. Гарсія Льорка, Тиша, Суха
земля, Льоля, Містечко 238	9. С. Гординський, Мистецтво під-
сов. України 258
3. В. Дубина, Три етюди 239	10. Д. Гонга , Отаманщина 262
4. М. Островерха, Записки наборзі 241	11. В. Січинський, Українська мист.
Студія в Філадельфії 267
5. О. Черненко, Що вище я йшла... 246	12. Г. Журба, Бій під Батогом (зам.
рецензії) 269
6. Р. Климкевич, Письменство Ібе-
ро-Америки 247	13. Бібліографія 272
7. Л. Храплива, По глибокій зеленій
тиші 252	

На пресовий фонд „Києва“ зложили:

М. Понеділок, Н. Й. 5.00	Д-р Я. Хмільевський, Генрігон 1.50
о. д-р Пл. Корниляк, Філадельфія .. 1.50	Л. Одежинська, Філадельфія 1.50

Всім жертводавцям складаємо щиру подяку і просимо інших підтримати своїми датками наш журнал.

**Просимо всіх післяплатників конезгно спла-
зувати заборгованість за минулий рік та
вносити передплату за біжущий. Помагайте
нам у видаванні журналу і не робіть труд-
нощів боргами. В-во „Київ“**

Статті підписані справжнім прізвищем або відомим псевдонімом, чи ініціалами не завжди висловлюють погляди редакції. За підписані статті відповідають їх автори.

Передруки і переклади за згодою редакції і поданням джерела.

Вадим Собко

Звичайне життя

Уривок роману

Від Редакції: Всі більшовицькі „ідеї“, які більшовики так шумно колись проголошували і нахвалялися збудувати нове суспільство, цілковито скрахували, тому довелося їм згодом вертатися до старих форм суспільного ладу, щоб рятувати своє існування. Всім відомо, як більшовики старалися колись зруйнувати родину і порицалися виховувати дітей касарняним способом. Комсомольці ставали найбільшими ворогами своїх батьків, а єдиним авторитетом для таких дітей був комсомол чи партія, не батьки. І нового суспільства більшовики не збудували, якщо тим „новим“ не вважати величезну армію безпритульних, вуркаганів та інших молодечих злочинців. Побачивши такі висліди своєї роботи, більшовики почали згодом відбудовувати родину, без якої не може бути нормальної і здорової суспільності.

Цю проблему порушує в своїй повісті „Звичайне життя“ один із передовіших українських підсоветських письменників Вадим Собко, змальовуючи життя української родини Залізників. Нижче даємо уривок цієї повісті для ознайомлення читачів з ідеями сучасної української підяремної літератури.

* * *

I

Недалеко від Святогорська, над прудкою течією Дінця, біліють крейдяні урвища. Могутні весняні повені що не рік підмивають їх усе глибше, і скелі здіймаються над рікою стрімкі і високі. На швидкій стромі плавати гарно, хоч і небезпечно, тому завжди ці місця приваблюють багато народу.

Одного гарного серпневого дня четверо юнаків і дівчина сиділи на березі біля скелі, втомлено позираючи на зеленкувату воду Дінця, на жовтуватий, місцями почорнілий вапняк, на лапаті віти віковичних сосен. Вони вже потомилися, цілий день купаючись і гуляючи в лісі, і тепер спочивали перед останнім переходом до залізниці.

Кирило Сидоренко, найстарший з юнаків, узяв чималий камінь, розмахнувся і кинув його в скелю. Камінь ударився у вапняк, збив білі дрібні бризки, потім упав у воду, ніби важка риба сплеснулася біля берега.

— Давненько я по цій скелі не ходив, — весело сказав Кирило, поглядаючи то на своїх товаришів, то на дівчину, — а хочеться пройтися.

— Ну й пройдися, коли давно не купався, — ліниво відповів Михайло Торба, спокійний, на диво повільний у рухах хлопець років сімнадцяти.

Чорні, рухливі, гострі, ніби буравчики, очі третього хлопця, Петра Макова, спалахнули зацікавленням.

— Як це по скелі? — запитав він, впиваючись очима в обличчя Кирила.

— А ти ніколи не бачив? — здивовано запитав той. — Вся Калинівка знає, а ти що, відстав?

Зразу було видно, що в компанії він найсильніший, найстарший і всі слухаються його незаперечно, а сам він добре знає ціну своїй силі, красі і вправності. Кирило був на два роки старший за цих хлопчаків, і це надавало йому права зверхньо, поблажливо поводитися з ними. Ледве помітні, ще не голені світлі вусяки ніби пінилися на його верхній губі і надавали обличчю виразу веселої парубоцької зухвалости. Говорячи, він весь час мимоволі косив оком у бік Сані Громенко, хоч ніколи в житті не зізнався б навіть самому собі, що його може цікавити посмішка на повних, по-дитячому пухких губах цього шістнадцятирічного дівчати.

Саня Громенко слухала мову Сидоренка, а думала зовсім про інше. Вона дивилася на Івана Залізняка, четвертого хлопця з їхньої компанії, і дивувалася, як це природа могла скомпонувати таке невковирне створіння. Іван і справді здавався складеним з самих гострих кутів. Він сидів, зіпершись підборіддям на зігнуті коліна, і дуже нагадував складаний метр, переламаний у кількох місцях. Довгасте обличчя його з рівним гострим носом і крутим упертим підборіддям було, безперечно, розумним, хоча вродливим назвати його не наважився б ніхто. Гарні були тільки очі, широко розкриті, зеленкуваті, кольором схожі на хвилі Дінця. Він сидів нерухомо і, здавалося, зовсім не слухав мови Кирила Сидоренка.

— Ех, мабуть таки пройдуся для розваги, — сказав Кирило, — а то так і закиснути можна.

— Облиш, — лівиво заперечив Торба.

— А чого облиш? — вигукнув Маків. — Хай піде! Я не бачив.

— Зараз побачиш, — Кирило підвівся, глянув на Саню і рушив до скелі.

В очах дівчини засвітився яскравий вогник. Вона вже бачила цю штуку і все таки не могла стримати хвилювання, дивлячись, як, чіпляючись за майже невидимі виступи й тріщини, Кирило обходить скелю над водою. Він посувався повагом, усім тілом притискаючись до теплого, нагрітого сонцем вапняку, а внизу, метрів за три, вирував Дінець. Хлопець добре чув, як шумить вода, розбиваючись об камінь, знав, що ніхто не наважиться на такий одчайдушний вчинок, і серце його було сповнене гордості. Цей шлях довкола скелі він добре знав, мабуть, міг би пройти його з заплющеними очима, але все таки щоразу відчував під серцем холодок. От це почуття ризику, зухвальства, небезпеки понад усе в житті любив Кирило Сидоренко.

Великими, чорними, схожими на темні сливи очима стежила Саня за кожним рухом хлопця. Серце її ніби спинилося, руки стиснулися міцно-міцно. Ніщо на світі не існувало для неї зараз, крім Кирила, що приліпився до білого каменя, як величезна муха.

Ось він обережно переступає на майже непомітний виступ, руками намагає зовсім невидиму тріщину, ще раз переставляє ногу, робить останній крок і переможно озирється назад, ніби сам дивуючись, як це вдалося йому пройти такий неймовірно важкий шлях.

Саня опустила міцно стиснуті руки. Торба весело заплескав у долоні. Кирило розвів руки і театральньо вклонився.

— От молодець, — кричав Маків, — та тебе в цирку показувати можна!

— Факт, — солідно підтвердив Михайло Торба.

— Ні, — Іван Залізник сказав це слово тихим, спокійним голосом, не змінюючи своєї дивної пози, не відриваючи підборіддя від колін, але почули його усі.

Кирило поморщився.

— Ти щось обнародував?

— Тобі не обридло сто разів на одному місці пазом по скелі ялозити?

— Ти просто заздриш, — сказала Саня, і пухкі губи її ще більше випнулися вперед, — для цього треба відважним бути.

— А ти щось інше покажи, — зневажливо сказав Кирило.

— Зараз спробую, — Іван несподівано різко встав на рівні ноги, і тоді виявилось, що він дуже високий.

— Воно спробує! — глузливо засміявся Сидоренко. — Та ти спершу лодому збігай, запасні труси візьми.

Саня засміялася — надто незграбним, схожим на якийсь неймовірно худий макет людини здався їй в цю мить Іван Залізник.

Хлопець глянув на неї спідлоба, — коротка вертикальна зморшка з'явилася у нього між бровами, — і сказав:

— І спробую. Тільки не по твоїй стежці. Вище.

— Мало каші їв, — усміхнувся Михайло Торба.

— А хай полізе, подивлюся, як зі скелі в воду падають, видовище для богів, — підхопив Маків.

Кирило махнув рукою.

— Пішли на станцію, — сказав він, — побазікали й годі. Вже час.

— Ні, почекай, — очі Івана звузилися, стали гострими, мало не злими.

— Чого чекати?

— Зараз я спробую.

Коли б Івана запитати, чому він наважується лізти на скелю, хлопець відповісти не зміг би. Може самовпевнена хвалькуватість Сидоренка підштовхнула його, а може бажання спробувати власні сили, собі самому довести, що на відважні вчинки здатний не тільки Кирило.

Проте роздумувати чи відступати було пізно: чотири пари очей невідступно дивилися на нього, — хто насмішувато, хто співчутливо, але всі зацікавлено.

— Подержи, Санько, — Залізник витяг з кишені комсомольського квитка і простягнув дівчині.

— Намочити боїшся? — поглузував Маків.

— Усяк може бути.

— На перший раз я штани й сорочку скинув би, — діловито порадив Кирило.

Іван глянув підозріло, перевіряючи, чи не знущується Сидоренко, але глузливих ноток не відчув, сказав: „Правильно“ і за мить вже стояв біля скелі в самих трусах. Юнацьке засмагле тіло його здавалося звитим з міцних тонких м'язів і сухожилів, воно ще не оформилося, але вже зараз можна було зрозуміти, якою буйною силою наллються через кілька років оці ніжні, ще по-дитячому тонкі клубочки м'язів. Хапаючись за цупкі кущі, хлопець виліз по краю скелі до урвища, метрів за три вище від того місця, де пройшов Сидоренко. Уважно подивився, відшукуючи першу опору, і обережно поставив босу ногу на білий вапняк.

— Коли будеш падати, відштовхнись від скелі, — крикнула Саня, але її слова пролетіли мимо Івана Залізника. Тепер вся його увага була зосереджена тільки на точності руху. Йому і раніше доводилося лазити по урвищах, але ніколи не йшов він на такій височині та ще й над водою.

Обережно, прилипаючи всім тілом до теплого каменя, посувався хлопець уперед. Йому видавалося, наче він знайшов уже десятки, а може й сотні щілин і ямок у нідзриватому вапняку, подолав сотні метрів, а насправді проліз він тільки зо два десятки кроків.

Попереду ще залишалося найважче — вигин скелі, де треба повиснути на руках, а ноги закинути далеко вперед і стати на приступку, на якій приліпився сріблястозелений кущик полину. Руки вже почали зрадливо треміти, і десь у глибині душі почувся відголос: „Коли будеш падати, від-

штовхнися від скелі". Тільки тепер почув Іван голос Сані, тільки тепер зрозумів значення її слів.

— Брешеш, не владу, — пробурмотів через закушену губу і відчув, що люто ненавидить цю надто метку Саньку.

Тепер він не бачив свого шляху, бо саме починався вигин і доводилося навромацки відшукувати опору. Унизу Сидоренко раптом швидко зняв одяг і підійшов до самісінької скелі, щомиті готовий стрибнути у воду. Зблідло, майже посіріло засмагле, золотаворожеве личко Сані. Тихо, але міцно вилаявся про себе Михайло Торба. Закрив долонею очі і тільки крізь щілинку між пальцями дивився на скелю Петро Маків.

— Стрибай у воду, тут глибоко, — крикнув Кирило.

Залізник нарешті зібрав усю силу, далеко вперед викинув руку, знайшов глибоку, вітром виточену ямку, міцно зачепився пальцями й обережно посунув ногу. До цього часу скеля була для нього найнадійнішою і єдиною опорою. І раптом все змінилося. Щось тріснуло, під пальцями розкришався вивітрений вапняк, і хлопцеві відчув, що триматися ні за що. Ще зберігав рівновагу, стояв, притулившись до каменя, але один тільки подих, один рух, і він зірветься.

Залізник не крикнув, не покликав на допомогу. Йому здалося, ніби це сон, і варто тільки розплющити очі, як зразу відчуєш приємний холодок простирала... Широко розкрив очі — ніщо не змінилось.

Простяг руку далі, спробував знову учепитися за камінь, і знову посипався вапняк, і пальці зірвалися. Він похитнувся і, вже розуміючи, що втриматися не зможе, посунувся вниз, і це було стократ страшніше ніж уві сні.

„Відштовхнися від скелі“, — знову прозвучало у вухах. Він з усієї сили ударив ногами в камінь і стрімголов полетів у зеленкувату прохолодну річку.

Іван виринув зразу ж і, відчуваючи дивну полегкість в усьому тілі, поплив до берега. Страшне напруження зникло, і було схоже, ніби з тіла зняли важкі залізні лати.

Він вийшов на берег, зустрівся очима з товаришами і, попереджаючи розмови чи жарти, сказав:

— А я все-таки пройду.

Кирило не сказав нічого. Зате Маків аж підстрибнув від обурення і закричав:

— Бачили ідіота! Один раз звергнувся, так йому ще мало! Ще заманулося?

— Мало ти каші їв, — спокійно сказав Михайло Торба.

— Між іншим, про запасні труси Кирило тобі добре радив, — глузливо мовила Саня.

Дівчина ще й зараз злостилася на себе за те, що мало не закричала, дивлячись, як відривається від каменя Іван Залізник.

„Опудало кістляве, — сердито думала вона, — таке незграбне, а теж пнеться“...

Вона глянула на Кирила Сидоренка й усміхнулася. От цей хлопець їй подобався. Мабуть, ні з ким не погодилася б вона їхати гуляти на Дінець, а от з ним... Саня знову перевела погляд на Івана Залізника і знову усміхнулася. Ну, хіба ж може рівнятися до Кирила оцей Залізник — миршаве, кістляве каченя, яке невідомо чому виростало надто довгим.

II.

Родина Залізників жила в затишній двокімнатній квартирі, на околиці заводського виселку, який всі звали соціалістичним містом. Складалося це місто з великих чотириповерхових будинків, пов'язаних у красиві ансамблі. Зразу ж за останніми будинками починався степ, і тому слово „околиця“

втрачало своє значення — різниці між нею і центром не було. В центрі розташувався чималий парк з будинком культури і новим стадіоном. Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги до заводу — росли молоді осоки, клени й каштани — весною і в літню пору місто скидалося на садок.

За кілометр від міста лежав відомий Калинівський машинобудівний завод.

Іван Залізник повертався від станції додому пізно ввечері, коли великі перламутрові кулі ліхтарів на високих чавунних стовпах вже поналивалися сріблястим, млиним світлом. З товаришами своїми він попрощався на вокзалі, бо розмова раз-по-раз звертала на події біля скелі, а йому слухати це було неприємно. І хоча всі, навіть Кирило Сидоренко, ставилися до його вчинку з повагою, Іванові за кожним словом вчувався глум чи кепкування.

Хлопець аж сплюнув спересердя, так погано стало йому на серці. Ні, ніколи нічого подібного більше в його житті не трапиться! Він уявив собі, як смішно було дивитися на його падіння. Летів, мабуть, розчепіривши руки й ноги, як жаба!

А чи можна було не зірватися? Невже там тільки одна ямка, одна зачіпка, і більше нічого? Що він зробив не так? Чому кожного разу спокійно проходить свою давно відому стежку Кирило? Саме тому й проходить, що стежка йому знайома, багато разів пройдена і перевірена.

Іван зайшов до свого під'їзду і швидко побіг сходами вгору. У передній він спинився. Якось особлива, незвичайна тиша стояла в кімнатах. Мати зустріла сина ласкавою посмішкою. Дві сестри, Марина й Христина, сиділи біля її ліжка, а найменший член сім'ї Залізників, Андрійко, примостившись біля дверей, спідлоба поглядав на старшого брата.

— Щось трапилося?

— Ні, синку, нічого. Трохи я занедужала. Вже минулося, — тихо сказала мати. — А ти де гуляв, на Дінці?

— Так, на Дінці були.

— Хороше там зараз? Вода тепла?

— Так, ще зовсім тепла! Тільки під скелями холодна.

— Бо там джерела, — солідним басом сказав Андрійко.

— Їсти хочеш? — запитала мати.

Вона говорила звичайним тихим голосом, але за цими простими словами Іванові вчувався затамований біль. За останній рік мати хворіла все частіше; приходили лікарі, прописували ліки, робили аналізи, але хвороба не минала.

— Так, їсти я хочу, — намагаючись бути веселим, бадьоро сказав Іван. — Ану, Христіно, ходімо.

Чорнява тринадцятирічна Христина, тоненька й незграбна, одразу ж підвелася. Вона обережно і безшумно ступала тонкими ніжками і поглядом ніби благала Івана: не говори голосно, не смійся, мама хвора.

Вони вийшли в кухню, і тільки-но зачинилися двері, Іван запитав:

— Що було?

— Погано було, видно, дуже боліло.

— Лікар приходив?

— Ага.

— Що сказав?

— Сказав завтра після роботи прийти до поліклініки.

— І в лікарню доведеться лягти?

— Ні, про це не говорив. Їж.

Христина поставила повну тарілку золотавої смаженої картоплі, поруч з'явилися два огірки і червоний помідор. Все це вона зробила спритно, маленькі пальчики її ворушилися вміло і вправно, тут, на кухні, вона почувала себе господинею.

Іван сів до столу. Смачна, добре засмажена картопля так і захрумтіла на зубах. Христина стояла поруч, склавши на грудях руки, і дивилася. Очі

у неї такі великі, що навіть дивно ставало, як вони можуть поміститися на її вузькому, довгастому обличчі.

Рипнули двері, на порозі з'явилася мати.

— Мамо!

— Навіщо ти встала! — вигукнула Христина.

— А чого ж мені лежати? Вже все минуло, — спокійно і лагідно, звичним, трохи глухуватим голосом сказала мати. — Ну, Ваню, чим тут тебе годують? Ех ти, господине, помідори й не наризала.

— Так смачніше, — відповів Іван з повним ротом.

— А ти не заступайся. Хай вчиться.

Велике сімейство Залізників жило дуже скромно. Батько, Павло Залізник, офіцер-танкіст, загинув під Варшавою у сорок четвертому році, і Марія Залізник сама виводила дітей, у люди. Держава платила їй пенсію, триста карбованців, робота табельницею у першому механічному цеху давала ще стільки ж. Грошей завжди було обмаль, і тільки ніким ще не визначений талант матерів великих сімей дозволяв Марії Залізник утримувати все сімейство, вчити в школі дітей, пристойно годувати і зодягати їх.

Через два дні Андрійко піде в другу класу, Христина в п'яту, Марина з сьому, Іван у дев'яту, і всім треба підручники і зошити, усім треба одяг і сніданки, і кожному хочеться інколи піти у кіно.

І хоча всі ці завдання не розв'яжеш навіть за допомогою найвищої математики, Марія Залізник, енергійна сорокалітня жінка, ніколи не скаржилася на долю. Вона виховувала своїх дітей у твердій дисципліні, вчила їх бути стриманими і ошадливими, працювала разом з ними на городі і якось зводила кінці з кінцями.

Того вечора вони полягали рано. Тихо стало в обох кімнатах. Всі спнули відразу, і лише один Іван ніяк не міг заснути тої теплої зоряної серпневої ночі. Висока біла скеля над бистрим Дінцем знову виросла перед його очима, і знову крок за кроком, рух за рухом він пройшов весь свій шлях по теплому камені, аж до тої страшної хвилини, коли його ліва рука зірвалася . . .

Зараз йому ясно, чому він тоді не втримався. Він не наважився вилізти вище, а там же напевне можна пройти.

І все таки він пройде. Йому зовсім байдуже, чи бачитиме це Кирило Сидоренко або інші хлопці. Йому треба довести це собі. Завтра він знову поїде на Дінець, поїде сам і пройде той шлях, неодмінно пройде.

Він заснув з цією думкою, заснув пізно, коли місячне сяйво вже залило кімнату бляклим зеленкуватим світлом . . .

Коли він прокинувся, мати вже пішла на роботу. Значить, учорашня хвороба — тільки випадок, нічого серйозного немає, — подумав Іван. — Хай тільки не повторюються такі випадки.

Він нашвидку поснідав і вийшов з дому, сказавши на прощання сестрам:

— Після обіду на город підемо, щоб усі дома були!

— А ти куди? — запищав Андрійко.

— Малий ти все знати, — і, давши братові легенького щиглика, Іван зачинив за собою двері.

За годину він уже був біля Дінця і уважно роздивлявся кам'яну скелю. Відзначив усе, кожен виступ, кожную тріщину. Потім, не поспішаючи, роздягнувся.

Так само, як учора, крок за кроком, метр за метром, ліз він уперед, і тепер все чомусь здавалося стократ простішим і легшим. Тільки в одному місці, на самісінькому вигині скелі, де треба було повиснути на руках і далеко закинути ноги, хлопець спинився. Зрадливий холодок знову з'явився у грудях, знову скорчилися пальці. Тоді, не поспішаючи, він знайшов учорашню ямку, підніс руку вище, скинув у воду крихкий вапняк. Відчувши

лід пальцями твердий камінь, Іван вже сміливо перекинув ноги вперед просто на зелений кущик полину. Найважче залишилося позаду. Ще кілька десятків метрів і все, — скелю пройдено.

І, бажаючи остаточно переконатися у своїй силі, хлопець ще раз вповнено обійшов скелю. Тепер, коли Кирило Сидоренко буде показувати свої фокуси, Іван лише усміхатиметься.

Іван Залізник був зібрався уже одягтися, коли на березі раптом пролунав знайомий голос.

— Браво, Ваня! Браво!

Іван здригнувся, придивився уважніше і на сліпучобілому піску побачив жіночу постать у зеленому купальному костюмі.

То була Любов Максимівна Матюшина, їхня сусідка.

В повному збентеженні, не знаючи, що робити, Іван схопив свій одяг.

— Ваню, почекай, я зараз припливу до тебе.

Досить висока і ще не розповніла на свої тридцять років Любов Максимівна була наділена трохи грубуватою, може навіть вульгарною, але безперечно принадною вродою. Повні губи, короткий ніс з глибоко вирізаними ніздрями і важкувате підборіддя робили її обличчя одверто почуттєвими. Дуже рівні і блискучі зуби, які вона раз-по-раз відкривала в посмішці, ніби підкреслювали чорноту і блиск волосся, розчісаного на прямий проділ і ззаду зібраного у тугий клубок.

Вона стала поруч з Іваном, глянула на скелю і подивилася на хлопця зацікавлено.

— От молодець! — захоплено сказала вона, поглядом окинувши шлях, пройдений Іваном.

— Нічого особливого, тьо . . . Любов Максимівно, — відповів збентежений хлопець.

— Ні, ти все таки молодець. Я бачила усякі штуки, але це вже не жарти.

— Тільки мамі не розповідайте, — через силу видушив із себе хлопець, — вона хвилюватиметься.

Він провів її поглядом і став швидко одягатися.

— Ваню! Пройди ще раз, — закричала Матюшина, але хлопець швидко застібнув останній гудзик сорочки і рушив стежкою від Дінця.

Тепер йому хотілося якнайшвидше повернутися додому, увійти у звичну колію щоденних обов'язків, піти до школи, знову зустрітися із старими товаришами.

Іванові було сімнадцять літ, але він закінчив тільки вісім клас. Війна вирвала у нього два роки навчання, і тепер надолжити їх дуже важко.

За вікнами миготіли мости і стовпи. Поїзд часто спинявся на роз'їздах. У вагоні стало тісно, їхали на другу зміну робітники. Вздовж колії потяглися присадкуваті, величезні заводські корпуси. Поїзд спинився — Калинівка. Іван швидко вистрибнув з вагона. Додому він дістався саме тоді, коли прогуло кінець зміни.

Заходячи до себе, Іван мимоволі озирнувся і глянув на інші двері, з другого боку площадки. Там жив Максим Сергійович Половинка, бригадир знаменитої на заводі бригади складальників, з дочкою Любов'ю Максимівною.

Не встиг хлопець присісти на канапі, як хтось постукав у двері.

На порозі з'явився високий, трохи зігнутий в плечах, сухорлявий Максим Сергійович. Сиві вуса його різко виділялися на коричневому, засмаглому обличчі. Такі лица можна бачити у робітників, які все життя провели біля металу і машин; такі важкі, ніби роговицею вкриті руки бувають у людей, які працюють сталевими інструментами. На обличчі його світлими були тільки очі та вуса. Чисто виголене підборіддя трохи роздвоювалося.

Максим Половинка присів на краєчок стільця, глянув на притихлих дітей, глухо покашляв у долоню, торкаючи пальцями свої білосніжні вуса, і сказав:

— От що, діти . . . ви тільки без паніки . . . мама ваша трохи захворіла.

— Де вона? — вихопилась Христина.

— Просто з роботи у лікарню забрали. Ну, та вам турбуватися не слід, гепер медицина сильна, все буде гаразд і в повному порядку . . .

Він говорив ці слова і весь час дивився на свої руки.

— Нам до неї можна? — завмираючи від жаху, запитала Марина.

— Не знаю.

— Пішли, швидко! — зриваючись з місця, крикнув Іван.

Вони всі вибігли з хати і подалися сходами вниз. Малий Андрійко біг останнім, якимось боком закидаючи ноги.

Максим Половинка акуратно зачинив двері, глянув услід дітям, провів твердою долонею по щоці і пішов до себе.

III.

З кладовища діти повернулися надвечір, коли сонце вже опустилося до горизонту. Золотаві промені широким потоком вливалися у вікна, і від того на всіх предметах лежав червонуватий відблиск. Вони прийшли спустошені, стомлені і, не говорячи ні слова, сіли на старій канапі в їдальні. Іван Залізник міцно обняв і притиснув до себе сестер і Андрійка. Так і сиділи всі четверо, насторожені, мовчазні, ніби боялися, що хтось спробує їх роз'єднати.

Іван був непорушний, закам'янілий. Події останніх шести днів пропливли перед його очима, ніби уривки якогось жахливого сну.

. . . Ось стоять вони всі перед лікарем. Це він, це напевне він винен, що мама вмерла! Чогось не зробив або забув зробити, чи може пожалів якихось дорогих ліків . . . Це напевне він винен, бо від самого початку боязко поблискували скельця його великих окулярів і чомусь затремтіла важка нижня губа, коли побачив перед собою четверо дітей Марії Залізник. А як він брехав, говорячи, що операція пройшла дуже добре і мама скоро повернеться додому. Вони тоді повірили, пішли з лікарні, розмовляючи про те, як будуть чергувати біля мами, коли вона лежатиме вдома. Вони думали: може, навіть краще, що зробили операцію, — тепер мама одужає і зовсім перестане хворіти. Як давно це було, шість днів тому . . .

. . . А потім той же лікар наказує дати дітям білі накрохмалені халати, і вони обережно, плутаючись у довгих полах, заходять до світлої, сповненої сліпучим сонячним світлом палати, де мама лежить одна-однісінька. Вони стають перед її ліжком, ніби зграйка білих чаєнят.

Мама усміхається сірими губами, руки її лежать на простиралі — прозорі, ніби воскові. Кволо запитує, що вони варять собі на обід, питає, чи не бояться спати самі, без неї. Діти відповідають весело: хай мама не турбується, у них все добре.

Потім вона цілує дітей, навіть не цілує, а тільки торкається личка гарячими, сухими, ніби паперовими, губами, щось тихо говорить кожному на вушко.

— Залишися на мить, — чує Іван, нахилившись до маминих уст.

І от він сам на сам з мамою у білій палаті.

— Бережи їх, Ваню, і нікому не віддавай, — тихо говорить мама.

Це вже не голос, а шелест. Вона стомилася.

— Ти скоро повернешся, мамо, не турбуйся. Лікар сказав . . .

— Так, я скоро повернуся. Іди, синку . . .

Вона ще раз цілує його на прощання. Він виходить, а мама довго дивиться йому вслід, ніби проводжає у широкий і незнаний світ. Зачинаються

за Іваном високі білі двері. Мати залишається сама і втомлено опускає вії. Вона знає те, чого напевне не знають ні діти, ні лікар, ніхто... Скільки років минуло від того часу? Два дні.

... А сьогодні у небі весь час літав великий птах, не то шуліка, не то степовий орел, не розбереш. Він літав над кладовищем на широко розпростертих нерухомих крилах, і відірвати від нього погляд було неможливо. Мама лежала в труні, і дивитися на неї Іван не міг. Тільки в останню мить підійшов зовсім близько, поцілував тверді губи, глянув на дивно незнайоме, майже чуже обличчя, сльози стиснули горло, і, щоб не розридатися, він знову став дивитися угору, де в струменях вітру все ширшими й ширшими колами плавав степовий орел. Якись люди зверталися до нього, щось говорили. Іван нічого не чув. Він хотів тільки одного, — швидше повернутися додому.

Це було зовсім недавно, це було тільки сьогодні.

Сонце вже черкнулося обрю, і в кімнаті посушеніло, а діти все ще сиділи нерухомо. Раптом Марина не витримала цієї тиші і гірко заплакала, схлипуючи і шморгаючи носом. Зразу ж у тон їй зарюмсав Андрійко. Йому вже давно стало страшно, він кріпився з усіх сил, щоб не плакати, і нарешті дав собі волю.

— Перестаньте, — гнівно крикнула Христина, — не можна плакати, запам'ятайте — не можна!

І така сила переконання була в голосі цієї сухорлявенької тринадцятирічної дівчини, що старша сестра і менший брат відразу ж замовкли, і в ідальні знову надовго запанувала тиша.

Надворі стало зовсім поночі, тільки на заході ще світліла неширока блакитно-рожева смужка неба. У кімнаті всі меблі зійшлися довкола старої канапи, вони щільно оточили дітей, потворні і незнайомі в темряві. Здавалося, от ворухнися, і вони кинуться на тебе, задують. Діти сиділи нерухомо і так тихо, що навіть дихання не було чути.

І раптом у кімнату увійшов хтось великий, важкий. Марина мало не крикнула від жаху.

— Є тут хто? — пролунав чоловічий голос.

Діти мовчали.

Почулося шарудіння, клацнув вимикач. Іван побачив перед собою Олексія Михайловича Ковалева і згадав, як там, на кладовищі, він говорив, що ввечері прийде.

Ковалів, примружившись від яскравого світла, побачив чотири засмучені дитячі личка.

— Добрий вечір. Чого це ви в темряві сидите?

— Так, не хотілося світити. Добрий вечір, — відповів Іван.

— А ми й не знали, хто це йде, — сказав басом Андрійко.

— І дуже налякалися, — додала Христина.

— Чого ж лякатися? Просто замикається треба, — спокійно говорив гість, — а то й справді хто чужий може зайти.

— Кому ми потрібні? — жалібно сказала Марина, через силу стримуючи сльози.

— Ну, давайте поговоримо, — вів далі Ковалів, сідаючи на канапу і беручи Андрійка на руки. — Подумаємо про те, як далі жити.

З усіх мешканців Калинівки тільки він один мав право про це говорити. Старий друг Павла Залізняка, він був нечастим гостем у сім'ї, але увагу його Марія Залізник відчувала завжди. Вона виявлялася то в путівці для когось із дітей у літній табір, то в безплатних квитках у театр, то, нарешті, у звичайному запитанні, чи не треба чимсь допомогти. І хоча Марія за все своє життя нічого не просила у Ковалева, він був своїм для усієї сім'ї, так само, як був своїм ще в багатьох знедолених війною родинах.

Потім прийшли Максим Половинка і Любов Максимівна, його дочка. Вона несла татю з їжею.

— Здорові, діти, — прогудів Половинка, — здорові, Олексію Михайловичу. Став, Любо, на стіл, пом'янути треба покійницю.

Любов Максимівна поставила на стіл, крім таці, ще дві пляшки — наливку і горілку.

— Прошу до столу, — сказав Іван Залізник, перемагаючи клубок, який весь час стояв йому в горлі. — Марино, допоможи Любові Максимівні.

Він сказав ці слова статечно і гідно, саме так, як слід сказати господареві. Ковалів відзначив це і подумав, що за ці дні Іван виріс і помужнів більше, ніж за все своє недовге життя.

Замість Марини на кухню стрілою метнулася Христя, взяла огірків і помідорів, швидко й спритно все нарізала, принесла до столу й сама присіла. З-під густих сивих брів на неї задоволено позирав Половинка. Потім узяв склянку з горілкою, настояною на деревії і калгані, заглянув усередину і сказав:

— Ну, от що, други мої, пом'янемо маму й батька вашого, Марію й Павла Залізників, пом'янемо, як годиться, бо були вони людьми чесними й достойними, справжніми людьми. І побажаємо ми вам, діти, бути на них схожими і жити так, як вони жили.

Випив єдиним духом свою горілку, з хрустом відкусив огірка, поставив склянку на стіл, і важка гаряча сльоза блиснула у глибині його по-старечому прозорих, запалих очей.

Кілька хвилин за столом звучали незначні слова, які говорять тоді, коли бояться торкнутися справжнього людського горя. Ковалів запитав Половинку про нові машини в цеху, сказав, що незабаром китайські робітники мають приїхати до них на практику. Потім Максим Половинка сказав:

— А ти, Іване, запам'ятай — батько і дід, і прадід твій, всі робочими у Донбасі були. Як буде тобі скрута, про завод думай, він тобі і батько, і мати. А тепер ще вип'ємо по чарці і підемо. Важкий сьогодні був день, діти, та все на світі минає.

Вони випили ще і попрощалися.

— Олексію Михайловичу, можна --- я завтра до вас зайду? — запитав на прощання Іван.

Ковалів схвально хитнув головою. Горло йому затисло, і говорити він не міг.

Любов Максимівна розцілувала дівчат і Андрійка, а Іванові потисла руку міцно і приязно.

Полягали сестри спати, затих Андрійко, а Іван підійшов до вікна, широко розчинив його, сперся ліктями на підвіконня і застиг.

„Як жити далі?“

Це питання треба було вирішити відразу ж і вирішити правильно. Мати доручила йому сестер і брата, мати цілком покладалася на нього.

Підперши щоки долонями, він сидів біля вікна і дивився просто перед собою. Величезна панорама кількох заводів розстилалася ліворуч і праворуч. Ночі, власне кажучи, тут не було. Коли біля якогось з цехів погасали сліпучі, схожі на блискавиці, спалахи електрозварки, ліворуч, на металургійному заводі, починали виливати жужіль, і тоді весь небокрай відблискував багрянцем. То тут, то там на коліях перегукувались паровози, в небо злітали плюмажі білої пари. Хмарини диму, підсвічені знизу відблисками розтопленого металу, здавалися намальованими на чорному тлі неба. Тисячу разів бачив Іван Залізник цю заводську ніч, і тисячу разів серце його здригалося.

„Про завод думай, він тобі і батько, і мати“, — пригадалися слова Максима Половинки.

Так, він думає про завод. Сьогодні Ковалів почав про це говорити і об-

лишив. Значить, є в нього якийсь план. Мабуть, порадить віддати менших до дитячого будинку . . . Ні, ніколи не погодиться на це Іван Залізник. Він добре пам'ятає останні мамині слова.

Раптом маленькі худі рученята охопили його плечі, і над самим вухом почувся гаряче шепотіння:

— Ваня, Ваня!

— Ти чого не спиш, Христинко? — Іван обняв сестру, посадив собі на коліна, у тоненькій льолі вона була зовсім легка.

— Ти чого не спиш?

— Не можу спати. Слухай, я знаю, про що ти думаєш . . . Думай, тільки нікуди нас не віддавай . . . Ми і на пенсію проживемо, ми ще менше їсти-мемо . . . Ми з Мариною все будемо робити, і прати, і обід варити, і город сапати . . . Не віддавай нас нікому . . .

— А городу ми ще п'ять соток попросимо, на заводі дадуть, — почувся з Маринчиного ліжка.

— Ну от, тепер тільки не вистачає, щоб Андрійко висловився, щоб і він не спав, — вдавано сердито вигукнув Іван.

— А я й не сплю, — почувся з кутка, де стояло братове ліжко, — я тільки не знаю, що сказати.

— Все, — сердито мовив Іван Залізник, підхопив на руки Христину і відніс до Марини, — наказую всім спати. Нікуди я не збираюся вас віддавати. Спійть!

Він перший ліг на свою постіль, і тільки торкнувся головою подушки, як степовий орел на широких негнучких крилах полетів перед очима, широкими спіралями забираючи все вище й вище, аж доки не знак у синяві неба.

Ранком Іван прокинувся від якогось руху в кімнаті, здригнувся і зразу сів на ліжку. Здавалося, ніби тільки зараз закінчився жахливий сон. За мить до кімнати увійде мати, і все піде так, як ішло довгі роки.

Але ввійшла не мама, а Христина з мокрою ганчіркою в руках. З кухні чулося плюскотіння води, дівчата вже взялися прибирати хату.

Ні, все це не сон. Іван похмуро підвівся, пішов умився і знову повернувся до їдальні. Була сьома година, — вони завжди вставали рано. Погода змінилася — низькі сірі хмари пливли над Калинівкою.

Марина принесла варену картоплю, помідори і чай. Сіли до столу. Говорити не хотілося нікому. Їли, не підводячи очей. Потім Іван відсунув набіж порожню тарілку і сказав:

— Сьогодні всі підете до школи.

— А ти?

— А я піду до Олексія Михайловича. Ясно?

— Ясно. — Андрійко зітхнув одверто й розчаровано: йти до школи йому зовсім не хотілося.

— А може ми почекаємо, поки ти прийдеш? — запитала Марина.

— Ні, вже й так три дні прогуляли.

Іван сказав ці слова так впевнено, що ніхто й не подумав би не послухатися. Це говорив найстарший у сім'ї.

Зразу ж після сніданку вони почали збиратися.

— Мені зошити в косу лінійку купити треба, — тихо, ніби винувато, сказав Андрійко.

— Купимо, — відповів Іван, — все, що треба, купимо.

Він не мав уявлення, на які гроші доведеться робити покупки, але відповів не задумуючись і так твердо, що жодного сумніву у дітей не залишилося, — все буде добре.

Вони вийшли втрьох, мовчазні й зосереджені, вже готуючись до роботи, і на прощання сказали так, як говорили, коли була живою мама:

— Ми пішли.

Раніше Іван і сам говорив ці слова . . .

Він повернувся до їдальні, яка раптом стала дивно просторою, сів до столу, накритого старою, добре знайомою цератою, і замислився.

З задуми його вивів сильний стук у двері. Іван підвівся і відчинив, У передню зайшов невисокий на зріст чоловік років тридцяти у модному сірому костюмі. Рідке волосся його було старанно зачісано на косий проділ. Кругле обличчя з невеличкими, ніби щілинки, очима усміхалося.

— Ви Залізник? — запитав гість.

— Так, — відповів Іван не дуже ввічливо. — В чому справа?

— Я директор ательє індпошиву Шаронов, — відрекомендувався гість, — а у вас мама вмерла. Яке це горе, яке це горе!

Івана пересмикнуло.

— В чому справа? — повторив він.

— Пробачте, я прийшов квартиру дивитися. О-о, як тут давно ремонту не робили, все доведеться наново розфасонити, чимало роботи . . .

— Якої роботи?

— Пробачте, — обличчя Шаронова несподівано стало злим і навіть не таким круглим, — я не розумію вашого тону. Звичайно, у вас велике горе, але я порадив би вам говорити ввічливіше. Це зараз вже не ваша квартира, а моя, комунгосп видав мені ще вчора ордер. Прошу.

Він витяг з кишені піджака вчетверо складеного папірця і ткнув в обличчя Іванові.

У хлопця підломилися ноги.

— А ми? — розгублено запитав він.

— Ви в дитячий будинок і ремісниче училище. Це вже вирішено громадськими організаціями.

— А мене спитали?

— Вас ще рано запитувати.

— Вийдіть звідси.

У Івана потьмяніло в очах і, щоб якось це приховати, він повільно опустив повіки.

— Як то „вийдіть“? Це моя квартира! Ось ордер! Я її три роки чекав, — високим фальцетом кричав Шаронов.

— Геть звідси! — вже не в силі стримуватися, крикнув Іван.

Шаронов вискочив за двері.

— Я покличу міліцію, — кричав він. — Ваше місце не в ремісничому училищі, а в тюрмі, і ви там будете! Будете!

Іван з гуркотом зачинив двері, і голос Шаронова завмер. На сходах почувлися кроки.

Значить, ці дні, коли мама ще була в лікарні, і потім, коли вона вже лежала в труні, були люди, які ділили квартиру Марії Залізник, думали, куди спровадити її дітей. Чи не надто самовпевнено пообіцяв він сестрам, що ніколи їх не покине? Чи не надто велику вагу взяв на свої плечі? Чи зможе він виконати свою клятву, коли на світі є і такі люди? Ні, він витримає. Він знайде закон і на начальника комунгоспу, і на Шаронова, і на сотню таких, як вони. Не на них тримається світ.

Хлопець устав, узяв щітку, дуже уважно, не поспішаючи, почистив штани й піджак, вийшов і замкнув двері. Тоді опустився вниз у підвал, знайшов шматок крейди, повернувся і написав на дверях: „Тут живе Іван Залізник“.

Коли він зайшов до прийомної парторга ЦК на Калинівському заводі, серце його билосся несамовито. Ковалева ще не було, довелося почекати.

— Як же ви тепер будете жити? — співчутливо запитала його секретарка.

Відповісти Іван не встиг: прийшов парторг.

— О, ти вже тут, рання пташка, — привітно сказав він, — заходь.
Вони зайшли до кабінету. Іван ясно відчував важливість цієї хвилини і несподівано став спокійним. Навіть серце в грудях забилося повільніше, навіть дихати стало легше.

— Ну, розповідай про свої пляни, — запросив Олекса Михайлович.

— Нас уже з квартири виселяють, — відповів хлопець.

— Що?

Іван розповів про відвідини Шаронова.

— Та-ак, — сказав Ковалів, простягаючи руку до телефону. — Запросіть до мене начальника комунгоспу. Негайно. Ну, а все ж таки, як житимемо далі?

— Громадські організації вже все вирішили, — із гнівом сказав Іван.

— Жити доведеться не громадським організаціям, а тобі і твоїм сестричкам. Я хочу твої пляни знати. Віддати вас у дитбудинок і училища найпростіше.

— Плян такий — я йду працювати на завод. Перші п'ять місяців, поки буду учнем — двісті шістдесят карбованців, з відрхунками двісті тридцять, плюс пенсія триста — п'ятсот тридцять. Проживемо. Коли одержу розряд буде легше.

— Не тільки про гроші думай, — сказав парторг, — тобі ж доведеться не лише годувати їх, але й виховувати. Чи стане сили?

Він уважно подивився на Івана Залізняка і ще раз відзначив, як змінився хлопець за ці дні. З болем зрозумів Ковалів, що вже минуло Іванове дитинство. Хай ще вузькі у хлопця плечі, хай губи ще по-дитячому повні, але вже відчув він на собі важку відповідальність за сестер і брата і зразу змужнів.

— Давайте спробуємо, Олексо Михайловичу, — тихо сказав Іван. — Училище й дитбудинок від нас не втечуть. А останні мамині слова були — не віддавай... — Він захлинувся повітрям, переміг себе і вже рівно додав: — Як же я можу останню волю її не виконати?

Ковалів ще трохи помовчав, ніби щось зважуючи.

— Гаразд, спробуємо. Всякі організаційні справи — з опікунством, пенсією — ми тобі допоможемо владнати. Куди хочеш іти працювати?

— Я б у перший цех пішов. Там Половинка...

— Вірно. Влаштуємо. Далі?

— Далі комунгосп...

— Не турбуйся. Ще?

— Ніби все.

Добре. Ну, Іване, — Ковалів підвівся з-за столу, підійшов до Залізняка, — ну, хлопче, іди тепер. Багато було в тебе горя, від усієї душі бажано удачі і найбільшого шастя.

Він обняв Залізняка за плечі і, ніби збентежившись від цієї ніжності, легенько підштовхнув хлопця:

— Іди.

Запрошуємо до передплати на 1958 р. всіх наших дотеперішніх передплатників, а післяплатників просимо конечно сплачувати заборгованість за минулий рік і рівночасно запрошуємо вносити передплату на біжучий 1958 рік.

В-60 „КИЇВ“

Федеріко Гарсія Льорка
Federico Garcia Lorca

ТИША

Послухай, сину мій, цю тишу,
це тиша хвильова,
це тиша,
де линуть відгомони і роздолля
і все схиляє наші чола
аж до землі.

СУХА ЗЕМЛЯ

Земля суха,
земля спокійна
ночей
безмежних.

(Вітри в оливному саді,
вітри на горах).

Земля
старинна
недолі
і каганців.

Земля
глибоких водоборів.

Земля
беззорого вмирання
і стріл.

(Вітри понад шляхами.
В полях легіт).

ЛЬОЛЯ

Під помаранчею пере
вона бавовняну одужу.
Зелені в неї очі
і фіялковий голос.

Мое кохання
під помаранчею в цвітінні!

Шуміли струї водограю
промінням сонця сповнені;
в оливному саді
співала птичка.

Мое кохання
під помаранчею в цвітінні!

Пізніше, як вродлива Льоля
все мило зуживе,
тореадори юні прийдуть.

Мое кохання
під помаранчею в цвітінні!

МІСТЕЧКО

Над нагою горою
Розп'яття.
Прозорі води
й сади олівні, вікодавні.
На вуличках
прохожі в темних накідках
і півники кружляють
на вежах.
Кружляють
повік.
Містечко призабуте
в гужливій Андалусії!

Переклад Р. О. Климкевича

Федеріко Гарсія Льорка (1899—1936) — один із кращих і зразкових представників новітньої еспанської лірики. Народився він у Фуентебакерос у провінції Гранаді. Духом, кольоритом і ритмікою народної творчості його південноеспанської рідної сторони забарвлені всі його найкращі твори: пристрасні та близькі до пісень простолюдя поезії („Кансіонес“, 1927), чаром циганських співів овіяні романи („Романсеро хітано“, 1928) і талановиті ліричні драми. Помимо новочасних стилістичних засобів він тісно пов'язаний з традиціями еспанської, передусім народної, поезії.

Василь Дубина

Три етюди

НА СЕЛІ

На дворі весняна ніч. Тихо, у вікно місяць заглядає . . . І немов запитує:
— Аркадію, ти спиши?

На селі сторож в рейку б'є, а вона сухо й коротко: бам, бам.

П'ята година.

Світає.

Аркадій проснувся . . .

— О-ох . . . !

Гаряче . . .

Вчора корову усупільнили. З міста товариш приїхав, представник від рогатої . . .

А дід Остап упізнав, каже, брехня: „Син, того, що кожухи шиє, Іцик — приїхав“.

Зайшов на подвір'я, оглянув, щось записав, помацав за роги — міцні.

Породиста, каже Іцик, хороша худобина. А до Оксани підійшов і каже:
„Знаєте, товаришко, радвллада бичків потребує!“

Голова Гарбуз у „Правді“ самосад смалить, стоїть, і крізь зуби Оксані на спідницю чвиркає.

Атож!

Лена в Москву їздила. Повернулась. На суконку привезла.

— Гарний матеріал, в сосонку, з батіжками.

А дівчата: „Що ж — ударниця, на свинофармі працює!“

— На другому „зльоті“, — голова казав — „ленінським“ нагородять!

— За успіхи!

Тільки Лена з матір'ю має клопіт, каже: „Бурчить стара!“ Мовляв: „Як ти з „ленінським« ходитимеш? . . . Та що хлопці на селі говоритимуть? . . .“

Лена матері: „Жаль мені вас, мамо, самі завинили . . . А була ж нагода . . .
І пощо ж ви ту лікнепію занехали?“

— Не по серцю, Леночко-донечко, не по серцю!

Ранком туман, туман . . . А з-під туману пісня виринає:

„Нас побіть, побіть хателі,
Нас побіть піталіса . . .“

Хлопці з „комзборів“ розходяться . . . Проблеми розв'язували . . . Кажуть, із центру свіжі ідеї наспіли.

На калині соловейко тьохкає.

- - Подумаєш, буржуазна птиця мистецтво заколюче, — сказав Колька.

--- Нам, комсомольцям, не докажеш, співай, хоч лусни, розірвися на дрібні кусочки — не повіримо!

Слово за райкомом.

Колгосп „Пар-Комуна“*) — до весняної посівкампанії готується. На подвір'ї стоїть завгосп, він чує потилицю і каже: „Борін нема, зерно не протруєне, сівалки ні к чорту, мішки розбазарили — пропала посівкампанія!“

— А за це ж когось запитають! Хтось відповідатиме!

До завгоспа підійшов агроном: „Засипались, еге?“

- Закопались, товаришу! — сказав завгосп.

- Не дуже! Одноосібників маєш? Добре. Так і запишемо: „Зірвали!“

— Розумієш?!

*) Паризька Комуна.

ГАРБУЗ

Осінь тридцять третього . . .

Пам'ятаю, як ішов городом, як шелестіла кукурудза, як обплутуючи мене, стримувало гарбузиння, як махали заперечливо жовтоголові соняшники, — я не слухав, ішов даліше. Переповзав голоспузь чужі межі, прислухавсь і знову повз.

Повертався, на перелазі з гарбузом впіймали.

Пам'ятаю, били. Лаяли в матір, в Бога, називали сукиним сином, про щось шепотом розмовляли і знову били.

А, як надворі стелився вечір, хтось прикладав холодну ганчірку до моїх некучих ран і шепотом намагався вгамувати мій біль:

— Живий. Житимеш . . .

Я упізнав, Наталка, — менша сестра моя. Намацав рукою Наталчині ноги, і притулив їх до себе. Стискав міцно, сильніше своєї сили, — туливсь ранами до її опухлих ніг, безмовно жалівся їй.

Ще чув, як мати підійшла, заголосила. А потім чув, як ідучи вулицею, весело насміхались мої ровесники, як пахли липи, бачив, як вечір заходив у наше село.

Тоді саме надійшов дідусь-запоріжець.

Зупинився і запитав:

— Це ваш?

Мати згідливо кивнула головою.

— А защо ж його так? — запитав старий.

— Певне, он, — показала мати на розбитого гарбуза.

— Еге, сильно, та про те мій вичухається. Шкода, молодий ще, і гарбуз зелений.

Дід, підпираючись палицею, пошкандибав у село.

Мати замотала мене в ряднину, понесла додому. Зупинялась, плакала.

Надворі темніло.

А вгорі над нашою хатою, де-не-де, зазорювались вечірні свічі і тремтіли боязко, мов материнне серце.

В МАЛОСТРУЖЕЦЬКИХ ЯРАХ

Вранці з греблі село запалилось. Новина. Одні кажуть: парторга вбили, другі — собаку! А ви роздумуйте . . .

Свій чоловіча, односельчанин, а проте сволоч! Зате й шльопнули! Ми, кажуть, малостружецькі дядьки — такі: „Нас не чіпай — мовчимо! Навіть з дороги звернемо. Проходь! Зачепиш — біди наберешся!“

І знаєте — це вже в жіночому гурті — хтось сапою його . . . тією, що біднота буряки підгортає. Спритний . . . прямо в самісінький розум — бах, і нема Петра Трактора.

А на греблі шумить вода — сердиться!

А хтось із своїх: „Не журіться, завтра другого наставлять . . .“

На це малостружани в один голос загули: „Добрий буде . . . Хай . . . Поганими греблю гатитимемо!“

Тихше! Голова Чумаченко йде. Чумаченко зупинився перед дідуганом, що стояв перед ним, підпершись палицею в білих кучерях. Він пильно глянув дідуганові в вічі й запитав: „Як ти сказав?“ — Оглянувся.

Тихо.

Тільки вітер зашипів в осочі, — стихився.

Чумаченко постояв, щось думав, а потім глянув на дядьків, плюнув на землю, шорстко розтер ногою і сказав: „Ми ще доберемось до вашої шкури . . . чекайте“, і зовсім стихнено додав: „кулацькі морди!“

* * *

В печі сичить вівсяна каша, а з печі голопуза „комуна“.

— Мамо, Наталко, їсти. Чотири глибоких роти висунулись. Просять.

Старший брат Коля під іконами, в ленінському кутку, над Історією КПБ сидить, почорнів, порепавсь, — в партію вступає!

— Що ж я вам дам? — сказала мати й затихла. Щось думала. Може, про батька, що вбитий, може, про молодість свою згадувала, може, про швидкопі дитячі роки, може, про левади, про лісові суниці... Може...

На печі Марійка пригадає розмову з дідом Тарасом і повторяє за ним: „А все ж таки колись, дітки, добре жилось... А потім... Що ж, не ве-е-р-неть-ся!“ Хм... Хм...

Під мисником, десь у шербатім горшку, муха задзжичала. Надворі десь гріснула, відламуючись від стовбура, гнила гілка. Десь далеко гавкав собака, а як вечір підійшов під вікна, — затихло в хаті й на селі.

* * *

За кущі місяць з молодницею зайшов. Цікаво, може цілуються. На вишиньки стають діти. Невидно. Тоді вони лягають голопузів на землю і підсуюються на животах до кущів. Підглядають.

Вони навіть не чують того, що молодиця вже давненько стоїть позаду їх — лається: „Ех, ти, шмарколиза піонерія...“

Оглянулись, — застигли, вони, ще довго дивились зляканими очима на молодицю і дослуховували, як десь у березі насмішкувато й задируквато дерегукувала луна: „лиза... сиза... шмарколиза... ерія... нерія... піонерія!“ Надійшов міліціонер, — затихла.

В наших ярах міліції ми не боїмося, — кажуть малостружецькі дядьки.

— Тому, що наша віра, — це наша фортеця! А дружне життя, — це наша держава!

Михайло Островерха

Записки наборзі

ГОНАМИ ЛІТЕРАТУРИ

В Італії, на жіночому літературному обрії, виринула нова зірка — **Орсоля Немі**. Ще в 1942 році видала вона свою збірку поезій, в яких вона живе морем. За останніх п'ять років виринула вона в сильній прозі, написавши — між фантастичним і реалістичним — оповідання, чи пак роман „Магдалена делля палюде“, дослівно: „Магдалина багна“. Цього року вона видала новий твір „Ротта а Норд“, „Путь на Північ“. Це, як каже рецензент, „глибока картина людських пристрастей і оман та духового відродження на глі незабутнього і жакливого моря“. Словом, письменниця є правдивою дитиною цього віку: неспокою, гонитви, хитань, бурі, пристрасти; але шукає правильної, християнської етичної дороги і знаходить її: забутий куток „Санта Марія делля Консоляціоне“. Сама Немі каже: „Наше життя небагато різниться від хвилі, що біжить і розбивається об беріг. Та, інколи, її схоплює вітер сильний, рвучкий, божевільний, підносить її, поширює, примушує кричати, співати і плакати. І не знати — звідкіля цей вітер прийшов“.

Критик порівнює Немі до кращих письменниць північної Європи і до тієї кращої Грації Деледди.

P. S.: Пишу цю згадку, а з пам'яті не сходить мені наша Віра Вовк, чи пак, не вона, а її „Дервіші“.

* * *

Нарікають у нас, тут, що нема в нас критики. На мою зарозумілу думку, критики в нас є! Але, ось що: бракує у нас критика з „*emunctae paris*“! Такого критика всі лякаються, не люблять його, усі на правду шанують його! А обходять його, як . . . ювілей! . . .

* * *

Є, були й будуть мистці й люди, що любуються у символах, алегоріях. Але є й такі, що того не люблять; ціле своє життя мистець, поет, письменник таки оминає, не любить нічого, від чого несе символізмом. Таким був і В. Гете. Гегель на свої уродини, 70-ліття, одержав був від своїх учнів медаль, на якій, м. ін., був зображений символ навчань Гегеля. Цю медаль Гегель подарував Гете. І цей — каже один із біографів Гете — цілими місяцями лютися в листах до Целтєра на всіх тих, що мали погану ідею вичеканити медаль повну символів, значення яких суперечили собі. Але, це не шкодить, як і не шкодило, що його, Гете, славним двом словам „*Mer Lixt*“, які він вимовив перед своїм сконом, додають символічного значення. Перший, що з цих двох слів зробив символ, це прибічний лікар Гете, д-р Карл Фогель. Він і не чув цих слів із уст Гете, бо саме тоді вийшов був з кімнати недужого, але записав собі ці слова так, як йому приявні при конаючій Гете переповіли. І ці слова, каже Фогель, мали повне значення в того, хто „завжди ненавидів, і в кожному змислі, ненавидів темряву“. Один же, і то з перших біографів Гете, Нойман, збиває цю поширену фальшиву інтерпретацію останніх слів Гете. Каже просто: на деяку мить перед смертю, Гете звернувся до слуги, попросивши його, щоб відчинив „ще й другу половину вікна, щоб увійшло до кімнати більше світла“. „Тут іде, — каже Нойман, — не про слова таємничого значення, але про більше людські. Вони ж, справді, висловлюють зрозуміле бажання мати більше світла, бо те світло вже втікає з очей при смеркких смертю“. Що більше, каже Нойман, ці слова однозгідні з характером інтелекту Гете, що так оминав символізм та екзотеризм; який любив лиш те, що не схиялось до сумнівних інтерпретацій, що можна було зрозуміти індуктивною метою . . . Гете — це була думка антифілософічна.

СТЕРНЕЮ МИСТЕЦТВА

В абстракціонізмі, — мистецтво, література, — в Європі починають шукати крапки над „і“. Між правдивих шукачів „нового“ у мистецтві, між цих абстракціоністів, закралася й шарлатани, які, покинувши образотворче мистецтво, бо в своїй мірноті не могли в ньому виявити себе, вхопились абстракціонізму. І в цьому місці розвитку абстракціонізму на Заході почалась полеміка: „за“ і „проти“ цього напрямку. За абстракціоністів виступив, і то в формі оборонця, Марсель Бріон. Він договорився до того, що схематизм і символізм абстракціоністів споріднює їх із мистцями передісторії, з керамістами Хін, з арабськими декораторами, з мистцями Сходу, з мистцями й різьбарами Риму, а то й ренесансу. Інший письменник, Роберт Рей, каже вже простіше й приступніше: абстракціоністи, це суцця містифікація. Абстракціонізм — явище декаденції, а не поступу. Ще інший, Жан Буре, стоїть собі посередині й лагодить цю полеміку. Для нього абстракціонізм, це такий собі рух, такий у малярстві еґап. Проте, цього руху не можна класти на такі високі позиції й казати, що він є завершенням двадцятьох століть шукань у мистецтві.

* * *

Ще про абстракціонізм. На марґінесі останньої у 1957 р. вистави молодих мистців у Парижі, в Pavillon de Marsan, один із критиків, махнувши рукою на скульптуру, зупинився на хвилину лиш на „небосхилі мистецтва“. Каже він, що „половина праць належала до фігуративного мистецтва, а по-

ловина до абстракційного. Отже, є і ще довго будуть мистці, для яких небо є небом, поле полем, людина людиною, обличчя обличчям, стіл столом, цвіт цвітом; і є осібняки, для яких геометричний рисунок, шереха чи кубічна колюмна, мазанина спіральна чи колами, суматоха барв, пляма на ясному тлі, контрукція вертикальних і горизонтальних ліній, — зображують вони світанок чи сумерк, мрію чи поезію, марину чи краєвид, думку чи вже конкретну ідею, — бо вони абстракціоністи, — і це ствердження пояснює багато речей, що рішаються давати для своїх полотен назви взяті з старого словника фігуративного мистецтва. Правда, назва не додає нічого до праці, якого б то не було мистецтва, бо та праця мусить себе виправдати значенням, що вже є у намірі того, що вона представляє; але є правда й у тому, що хіба абстракціонізму скривається в хотінні влизити в ділянку думки, а тим часом — абстракціонізм може посягати ледве . . . до скромної декорації. Перед гарним образом ніколи не виринає питання: „що він представляє?“, а перед гарною картиною абстракціоніста нема потреби й ставити собі такого самого питання, бо ця картина не представляє „нічогоісінько“.

* * *

З нагоди великої вистави „молодої скульптури“, в городах музею Родена в Парижі, в якій узяло участь 75 мистців французів і 35 мистців усяких інших народів, один критик сказав таке: „Мистці виявляють велику інтелектуальну анархію, а рівночасно і дивний запал, гарячку, або, краще сказати, шал шуканини, новости, оригінальності за всяку ціну“. Ще цікава й підкреслена заувага, що мистці французи менше зривають із традицією, інші ж, ті „інших народів“ мистці, свідомо відкидають усяку традицію, „висловлюючись мовою дуже сміливою й незрозумілою“.

* * *

В Мюнхені, в Haus der Kunst, відбулась дуже добірна вистава італійського мистецтва від 1910 року до сьогодні. Входили там футуристи, як Боччіоні, „метафізики“, як Де Кіріко, Карра. З цими футуристами й метафізиками, — з яких, м. ін., вийшов і сюрреалізм, неоклясицизм, неоархеологізм, — були виставлені й праці мистців чистої лінії і хроматичної екзальтації, як Амедео Модільяні, Шіпіоне, Л. Віяні, Дж. Россі, О. Розаї.

З приводу цієї вистави пригадую собі — чи не були це 1920-ті роки, — що італійські футуристи й метафізики, як Карра, „пригноблені“ неспокоєм постітного плавання у модерних теоріях, подались до джерел італійського мистецтва і Карра пише книжку про Джіотта; вони, ці модерністи, знову побачили й Мазаччія. І „оджерелені“ дають твори мистецьких вартостей. Виринають такі сили, як Балля, Руссольо, Джіно Северіні, А. Соффічі, М. Сіроні Де Пізіс; далі Тозі — Кампільї, Бартолі — Казораті, Семегіні — Піранделльо, Мафаї — Дзівері, Гвіді — Меллі, Гуттозо — Міньєко.

* * *

Пригадую собі — був такий мистецький рух, що назвав себе дадаїзмом. Не багато бачив я його у нашому мистецтві! Розуміється, не маю претенсії, що я все бачив. Ну, але на наших мистецьких виставах у Львові я ніколи не бачив ні тих гумових рурок, ні губок, ні куска асфальту просто з вулиці, ні краєвиду з шоколяди. Доказ, що ми таки маємо в душі основний момент: сійво старої Геллади! Але ширим бути, і не оптимістом, то цей рух не мав часу добрести до нас, бо . . .

Рух від Дада — постав у Цюриху в 1916 році. Зовсім випадково, з чистої фантазії, забаганки, а може й із нудьги. Поет і маляр Ганс Гарп оповідає: „Заявляю, що Трістан Цара попав на слово Дада 8. лютого 1916 року о годині 6-тій вечора. Був я приявний із моїми 12 дітьми, коли Цара вперше

промовив це слово, яке викликало зовсім слухний ентузіазм. Це скоїлось у каварні „Терас“ в Цюриху . . . Я переконаний, що це слово не має ніякого значення, і лише йолупи та еспанські професори цікавляться датами. Те, що нас цікавить, це дух дадаїзму; а ми були дадаїстами ще перед існуванням дадаїзму“. І так Дада проживав Випадком, Пригодою, Ірраціональним. Історик дадаїзму, Рібмонт Десень, каже, що це „постійна революта осібняка проти мистецтва, моралі, суспільства“. Не диво, що ця „постійна революта“ тривала до 1921 року, коли й . . . упокоїлася, але вже в Парижі! За дадаїзмом прийшли: кубізм, футуризм, — хоч цей був проголошений маніфестом іще в 1911 році в Італії! — симультанізм. З дадаїзму виринув і сюрреалізм. Цей рух був помітний і в нас, тепер ще в декого покутує.

Найдотепніше, розуміється, без великого зусилля, сюрреалістично висловився був покійний Василь Дядинок: невеличка картина — край стола, попелничка на столі, на ній запалена цигарка і живцем уліплена, чи пак такі вмальована частина першої сторінки, і з титулом, часопису „Діло“.

Рух Дада має й свого оборонця — Жорж Гунье. Саме ж слово вигадав жид з Румунії С. Самиро, псевдо Трістан Цара.

В Парижі, в Галерії Інституту, — на Rue de Seine 6, — вистава Дада. На виставі постійний рух незвичайности — як описує критик — і незвичайні експонати й атмосфера. Найдотепніший експонат: на стіні висить дзеркало, до нього наближаються зацікавлені відвідувачі вистави, бо хочать відкрити таємницю дзеркала; коли відвідувач стає близько дзеркала так, що вже бачить своє обличчя, тоді читає у низу підпис, що його написав Філіп Супо, Philippe Soupault: **Портрет Йолупа.**

В Парижі про Дада говорять: Qu'est-ce que Dada? Dada, c'est Dada.
P. S.: Я ще до Дада! Але як візьму поезію фундатора літеризму Ісу:

Lanke trr gll
rmp
ruf
Lanke trr gll

то не могу відмовити собі мистецької приемности, . . . Ігора Костецького згадавши! . . .

* * *

. . . Як інакше не можна, то . . . тішмося з невігластва не лише в нас, але й у чужих!

Цим разом — в італійців. В Італії, на „землі Отранто“, у селі Черрате, був колись дуже діяльний та живий осередок грецько-візантійського монашества. З великих і монументальних забудовань, де був осередок гелленістичних наук, залишилась тільки церква. Але й ця церква, як каже один репортажист, завжди стоїть отвором для всіх — і для курей, що заходять сюди з сусідських господарств. А в цій церкві є стара фреска — з першої половини 1300-их років (висота її 2.30 м., а ширина 3.95 м.), що зображує „Успення Пресв. Богородиці“. І то мистець дав цей твір у нашому обряді, „Успення“, а не „Assumptione“. Раз на рік, першого четверга по Великодні, є в цій церкві відправа. І тоді всі, навіть найбільші профани звертають свою пильну увагу . . . на цю старовинну і цінну фреску, і чим хто лиш може, тим і затриває своє прецінне ім'я на цій фресці. Мало того. На цій фресці, знизу, є фігура жертводавця цієї фрески, — що зветься Пеллегріно да Марчяно, — то на цій фігурі олівцем виписано таке: „Дука Сіджісмондо Кастро-медіано, Інспектор старовини Землі Отранто, відвідав архимандрію, щоб нарешті врятувати її від остаточної руїни — 2. червня 1877“. За 80 років уже й архимандрії не стало, а лишився його голос вопіючого — на фігурі Марчяна!

А скільки і які лунають і в нас тепер голоси вопіючих в обороні нашого старовинного мистецтва на рідних землях? У якійсь формі село Курулька завжди повторяється й у нас . . .

ПО ПЕНТАГРАМІ . . .

Колись, у XVII столітті, король „сонце“ так полюбив був композитора Люллі, італійця, що цей . . . став диктатором у музичному житті Франції. Мало того: ще й по смерті Люллі, 1677 р., його „дух диктатури“ далі діяв. І так пішли в забуття й французькі композитори того часу, хоч були й талановиті, і великі. Між іншим, через „духа“ Люллі, пішли в забуття Марк-Антоен Шарпентіє і Деляльода, яких твори — на втіху гордим французам — тепер витягають на сцени Франції й поза нею. Деляльода ж, якого 300-ліття народин тепер святкують, зокрема, з його „Те Деум“ і „Де профундіс“ та „Псалми 144 і 126“, музикознавці кладуть як передвісника Баха й Генделя.

* * *

Матей Глінський згадує двох музиків: Вінченцо Ліліус (Джільї), батька, і Франческо Ліліус, сина. Батько прибув до Варшави в XVII столітті і вже за короля Жигмонта III видав, у 1640 р., збірку „Мельодіє сакре“. Про цю збірку польська громада забула, але автор цієї нотатки з докором каже, що в цій збірці „польська музика заступлена лише однією композицією“, і то „якогось Анджея Гакенбергера“! . .

При цій нагоді ми собі пригадали, що є ще одна польська, правда, лише пісня, а саме: . . . „Червони пас“, яка в межах Польщі до славної осені 1939 року була дуже розповсюджена . . .

* * *

Виде, а либонь уже й вийшов твір: „Igor Stravinski. Leben und Werk, von ihm selbst (J. B. Schott Söhne). Це з нагоди 75-ліття цього, як музикознавці кажуть, ненаслідного, загадочного, незбагнутого й невичерпного музики-модерніста. В цій праці буде й 35 запитань до музики та його відповідей на них. Критики й музикознавці, як справжні спритні прогнози, встигли ще перед появою цієї праці виявити ці відповіді І. Стравінського музиколюбному світові. Кортить деякі з цих відповідей тут подати.

Маєстро відповідає, що він працює згідно з діалектичною концепцією, бо „в музиці форма, це вислід логічного усистематизування матеріялу“; він відрізняє аполінський елемент від діонісійського і твердить, що обидва ці елементи знаходяться в його творах, наприклад, перша частина його „Орфея“ — аполінська, а друга — діонісійська; завжди є він здатний зауважити народження автентичної музикальної ідеї; за автентичні ідеї признає лише ті, що промовляють до вуха й уповні приймає думку „діючого вуха“ Веберна, як остаточний у цьому змислі критерій; „коли основна ідея якоїсь праці сконкретизувалася, тоді вже мало й основну ідею до звучного матеріялу, що його потребуватиму“; його труд починається шуканням інтервалів і ритмів із їх різними комбінаціями; він наслуховує їх усякі й вибирає ті, що найбільше йому підходять; увесь цей процес аналізу й вибору матеріялу проходить на фортепіані, а щоб краще потрапити в „транс“, він грає собі твори великих майстрів минулих часів; „всі гармонічні комбінації нині вичерпані“; структуральними елементами треба вважати ритміку, ритмічну поліфонію та мелодичні й інтервалістичні структури; але зараз же каже так: „Безперечно, я розумію музику в змислі гармонічному й далі komponую у той самий спосіб, як передтим“; „я komponую вертикально, а це означає, що я komponую в тональному стилі“; на заувагу, що його додекафонічні праці важко слухати, відповідає, що кожному цього роду музику

важко слухати, якщо хтось хоче думати про неї „вертикально“. Стравінський пристрасно поклоняється таким музикам, як Куперн, Бах (співаний), Шюц, Жоскен, Окегем, Обрехт, Гайдн, Бетовен — зокрема його симфонії II, IV і VIII. З романтиків признає лиш Чайковського. З-поміж „дев'ятсотників“ подивляє лише Антона фон Веберна, який для нього є півбогом. З останнього часу найбільше враження на нього зробила композиція „Ле марто сан метр“ музики Пер Буле.

На адресу наших молодих мистців усіх родів мистецтва: подобалась мені гарна звичка І. Стравінського: **щоб у „транс“ попасти, грає собі музику великих майстрів минулих часів! . . .**

ОСОБИСТЕ ВРАЖЕННЯ

Подивляю, шаную й люблю невмирущу молодість у мистецтві! І з неприхованою приємністю відвідав я мистецьку виставу, яка всі ці риси має, **Людмила Морозової і Сергія Литвиненка**. Цю виставу картин і різьби влаштували вони на схилі 1957 і на початку 1958 років у залах Літ.-Мист. Клубу в Нью Йорку.

В Л. Морозової треба зазначити — від 1942 р., коли я вперше мав приємність оглядати її праці — велику й наполегливу працю над поглибленням свого мистецтва: вона працює з успіхом. Зокрема, за останній рік вона ще більше оживилась, набрала тепла, її тони спалахнули. Це підкреслюємо в її краєвидах. І це в неї додатне! Це не вадило б, якби це був деякий, той добрий, вплив Михайла Мороза, бо й поза цим впливом Л. Морозова остала й далі собою: давнім мистцем виробленої мистецької культури. Це оживлення торкається і її портретів. Хоч вони, виконані під той давніший тон, мають свою абсолютну мистецьку вартість. В композиціях — Рождество, Розп'яття, Воскресення — мистець радіє, терпить і молиться, — так: молиться! — у тоні суворої аскези; зокрема, дві останні композиції. Є й деякі спроби під модерністичний імпресіонізм. Нариси з Берхтесгадену — це спів сонця, просторів, запах гір. У Сергія Литвиненка треба зокрема підкреслити його імпазантний — і це в його характері! — бюст „Жінки“ й жіночу голівку, обидві в терракоті. Справді, з повним признанням треба відзначити вартість портрету Косаренка-Косаревича: психологічно дуже вдалий. У таких портретах С. Литвиненко — майстер. Ця вистава втримана на культурному рівні.

Бронкс, Н. Й., 29. X. 1957

Олександра Черненко

* * *

Що вище я йшла гірськими доріжками
То більш, все більш втихав гук земного-життя.
І відпадав з душі тягар тяжкий, мов камінь
Журби і болю — буднів нерозлучний стяг.

Що вище я спиналась по скелястих кручах
Глибшала тишина, аж вдарила в акорд,
Що без кінця тривав, як цілість всемогуча.
Стрясла з душі останній пил рабських покор.

Сама, сама одна на грані я безмежжя
В притворах тайн, і не вчувала самоти,
Бо тиша в мені та, що все докільля стежить,
І в миті вічність — Ти!

Письменство Іберо-Америци

Розглядаючи письменницьку творчість іберійської Америки, що сьогодні займає поважне місце в світовому письменстві, беремо під увагу простори, що покриваються з цією назвою в дослівному розумінні та вужчому від поняття латинської Америки, цебто тільки країни еспанської та португальської мов. Іберо-Америка, це світ, де кров іберійських народів — еспанців, португальців, катальонців і басків — зливається з кров'ю корінного індіанського населення, яке в великій частині є наслідником колишньої високої культури маїв, інків та азтеків. Це світ, що століттями находився під володінням королів з Мадриду й Лісбони і в своїй основі відмінний від інших, навіть і романських частин Південної, Центральної та Північної Америки.

Письменство країни Гаїті, саме собою цікаве й небоге, розвинулося на підставах романської духовости, і його слід розглядати разом з письменницькою творчістю французької частини Канади та інших французьких сучасних і колишніх поселостей, бо всі вони вирости з того ж самого кореня — духовости Парижу. Письменство французьких канадійців, це дитя Франції з легкими впливами англо-саксонського світу, письменство Гаїті, це духовна синтеза Франції й Африки, але ніодне з них не позначилося кровними й духовими впливами індіанського пранаселення Америки і кожне з них розвивалося осторонь від світу іберійських націй. Великі частини Центральної Америки, це засяг впливів британських народів, голляндців і північних американців в сучасності, також данців і навіть латвійської Курляндії в минулому. Це мозаїка різних мов і рас, включно з африканськими та азійськими, яка ще не успіла оформитись у виразний і суцільний образ етнічної маси з власною культурною самобутністю і тому письменницький рух цих країн, подекуди досить живий, треба ще вважати чисто колоніальним культурним явищем та строго відрізнити його від духового життя молодих іберо-американських націй.

Іберо-американська культура, в якій основу лягли еспанська й португальська мови та кровна сполука іберійців і корінних індіан не позначилася впливами чорної раси, як це сталося в найбільшій мірі в Гаїті та досить виразно в центрально-американських колоніях і в деяких частинах З'єдинених Держав Америки; нащадки африканських поселенців творять тільки одну четвертину населення Куби й Домініканської Республіки, одну шосту населення Бразилії та незначний відсоток у Венесуелі й Колумбії. Ця раса, в сучасності щораз більшу життєздатність, з огляду на своє меншинство є непомітним чинником у культурному житті цих країн.

Не можна не згадати теж і впливів катальонського народу, який вправді в часах відкриття й завоювання Америки находився вже в стані бездержавности й тому не створив на просторах Нового Світу нової нації з катальонською мовою, але який спільно з еспанцями й португальцями дав чималий вклад у культуру іберійської Америки, кольонізуючи її своїм працьовитим населенням і даючи їй поважні культурні цінності, що знайшли найкращий вислів у старому катальонському письменстві.

І. Колоніальні часи

Письменство іберійської Америки колоніальних часів у своїй основі та в своїх початках чисто європейське — еспанське й португальське. Три століття виключних впливів Мадриду й Лісбони позначилися на ньому додатними й від'ємними рисами.

До додатніх належить перш за все витворення нового письменства молодих народів на сильних, старих і великих традиціях письменницької творчости матерніх країн — Еспанії й Португалії. Щасливим збігом обставин головне здобування та заселювання іберійської Америки припадає якраз на часи найвищого розквіту еспанської й португальської літератур і таким чином нові культурні осередки в колоніях, хоч і дуже скромні в своїх початках, могли взоруватися не тільки на високоартістичних творах літературної минувшини своїх народів, але й черпати із свіжого, життєдайного та могутнього джерела літературної сучасности на рідних землях. Великим носієм культури та основоположником письменницької діяльности в еспанських і португальських колоніях була Церква, передусім місіонерська діяльність Ордену Ісусовців в Аргентині, Бразилії та Парагваю. Усунення цього ордену з Бразилії 1759 р. і з еспанських колоній за Карла III 1767 р., що сталося з політичних причин, сповільнило розвиток культури, в тому й письменства, в цій частині Америки та значно погіршило становище корінного індіанського населення, на яке Ісусовці звертали особливу увагу, даючи йому освіту та оберігаючи перед визиском і насильством білих.

До від'ємних сторін належить надмірне наслідування зразків, що постали на Іберійському півострові, та невисначальне відзеркалювання особливостей нової батьківщини з її відмінною природою, з іншими життєвими обставинами та з її корінним індіанським населенням. Письменники цієї епохи гляділи на нові землі очима чужинців — еспанського завойовника, португальського торговця, катальонського заточенця та баскійського шукача пригод. Вони гляділи на цей світ іззовні — з торговельного корабля, з коня під час воєнної виправи, або з надбережної твердині, а не з його нутра — з кавових плянтацій, з копалень срібла та із зрубів у пралісах.

У висліді того постало письменство колоніального періоду — від еспансько-португальської Конкієсти аж до революційних розрухів першої половини XIX ст., яке визначається безсумнівною досконалістю форми — рисою, вродженою іберійським народам — плеканною мовою, передусім поезії, розмірним багатством і невеликою всесторонністю творчости. Одначе воно не внесло нічого нового у світову літературу та не розвинулося до того ступеня, щоб стати своєрідною та окремою цілістю. Тому й треба його вважати письменством чисто колоніальним, цебто другорядною складовою частиною духової діяльности двох європейських королівств, що володіли безмежними просторами від Вогненної землі аж по Ріо Гранде.

Колоніальні часи іберійської Америки, це століття дивних суперечностей у суспільному житті. Еспанська й португальська влада робила, з одної сторони, справді великі культурні зусилля: відкрила університети в Лімі, в Боготі та Кордобі вже на переломі XVI і XVII століть, відкрила величезні простори первісного суходолу густою мережею місійних станиць і побудувала катедральні храми, що є перлинами іберійського барокко. З другої сторони, вона обмежувала видавничу діяльність, допускала в університети тільки незначну скількість молоді з найвищих суспільних кругів населення та безцільно нищила пам'ятки високої культури деяких індіанських народів. Такі ж суперечності існували і в ділянці господарського життя. Простори новоздобутого суходолу заселювано з подивугідним вкладом праці, одначе торгівлю обмежувано до того ступеня, що для мореплавства відчинено тільки один порт, а саме Кольон у Панамі та щойно 1776 р. дозволено відчинити ще один порт у Буенос Айрес. Еспанія й Португалія висилали в колонії своїх найзавятіших і найздібніших людей, одначе для креольців, цебто для вродженого на американській землі білого населення, не було місця на найвищій становища, які були призначені виключно для уродженців матерніх країн. Всі ці суперечності, що здержували всесторонній розвиток молодих іберо-американських народів, мусли привести до революційного спротиву здіб-

ного й меткого населення колоній. Цей спротив довів до утворення незалежних держав і розпочав в історії Іbero-Америци нову культурну добу, яка дуже виразно позначилася в письменстві нових націй.

2. Пореволюційні часи

Боротьба за самостійність американських держав іберійської раси стала спонукуючою для дуже цікавого явища в письменстві цих народів: вона віддалила його значно від духовности Еспанії й Португалії, що, очевидно, пішло в парі з політичним унезалебненням від Мадриду й Лісбони. Однак не явище не дало письменницькій творчості духової самобутности та національної окремішности, лише віддало її під всевладний і довготривалий вплив Франції. Ідеї Руссо й Вольтера, праці французьких енциклопедистів, міт французької революції та Наполеонівської ери були тими рушійними силами, які під проводом таких провідників, як Болівар і Сан Мартін, змінили основне загальне положення в іберійській Америці, в тому і її культурне життя. Майже до сьогодні осталася Франція з її демократичною революцією наймогутнішою, в дечому навіть і виключною впливовою і силою на ідеологічне, політичне й культурне життя цієї частини Нового Світу. Інтелектуальні провідники іберійської частини Південної, Центральної та Північної Америк знаходили джерело свого натхнення не в Нью Йорку й Лондоні, не в Москві й Римі, не в Мадриді й Лісбоні, але в Парижі Бальзака, Гюго й Золи. В деяких випадках виявився цей вплив Франції сильнішим навіть від католицизму, який так глибоко закоринився в духовності іберійських народів. На переломі XIX і XX століть здавалося, що єдиною ланкою і єдиним духовним добром, що лучить іbero-американські народи з їхніми матерніми країнами в Європі, були тільки еспанська й португальська мови. Однак тим, які не бачили тут нічого більше, як тільки мовну спільноту, як залишок колишнього панування двох європейських королівств над просторами кільканадцяти нових республік, довелося основно помилитися в своїх передчасних осудах. Мовна спільнота виявилася теж і в Іbero-Америці якраз тим, чим вона в своїй основі є завжди й усюди — виявом кровної спільноти, яка раніше чи пізніше змагатиме до спільноти вищого ступеня — до духовної єдності. Народам Іbero-Америци треба було нецілого століття від проголошення самостійних республік, щоб усвідомити собі ясно своє расове походження та знову відчути близькість до своєї старої батьківщини по той бік океану.

Не зважаючи на всі недоліки духовного відчуження від матерніх країн і надмірний вплив Франції, письменство перших десятиліть державної незалежності іbero-американських народів було великим і незаперечним поступом у порівнянні до колоніального періоду. Це явище завдячується частинно духовому звороту до рідної землі — колись прибраної, а тепер таки вже своєї власної та природженої батьківщини. Староеспанські та старопортугальські основи і новітня французька надбудівка не змогли б ніколи оформитися в нову, своєрідну, виразну та під мистецьким оглядом високовартісну цілість, якби іbero-американські письменники не присвятили своєї уваги основним і життєвим справам своєї ж власної країни, не відзеркалили сучасности своїх народів і не сповнили своїх творів національними і суспільними ідеями даного століття і якраз цим не надали своїй творчості характеристичних рис, нових і відмінних у порівнянні до письменства Європи, і то не тільки до еспанського та португальського, але навіть і французького. Цим первнем, що створив самобутне, хоч і позначене сильними впливами Франції, іbero-американське письменство, є перш за все освітанням основного змісту життя цієї частини світу, а саме, боротьби з великим, багатим, але ще нездобутим суходолом. Творення нової суспільности на лоні грізної первісної природи мусіло саме собою створити новий світ теж у письменстві, а це нове не було вислідом безплідного, химерного та чисто духового шу-

кання за новостями й особливостями, лише плодом твердої, пристрасної та повної небезпек праці. Природа та життєві обставини на такому великому просторі, що простягається від Патагонії аж до Мехіко, різняться вправді між собою під багатьма оглядами, однак основні напрями людської діяльності — опанування цієї нової землі — положили спільну печать на духовність усіх іберо-американців і стали суттєвою та об'єднуючою рисою всієї письменницької творчості.

Уругвайський письменник **Оросіо Кірога** вважається зразковим представником своєї південної землі. Його найвизначніший твір, це „Оповідання з пралісу“, синтеза людськості та первісної природи. **Домінго Ф. Сармієнто**, аргентинець, зумів, на загальний погляд, найкраще з усіх південно-американських письменників охопити часово, простірно й мислево світ земляків у своїй „Цивілізації й варварстві“. Його земляк, **Хосе Ернандес**, дав поетичний виклад філософії простолюду — гавчос з аргентинських лампів — в поемі „Гавчо Мартін Ферро“, одній із найцікавіших поем іберо-американської літератури. Духово споріднений з ним **Рікардо Гуйральдес**, якого „Дон Сегундо Сомбра“ є вершиною аргентинської прози, присвяченої світові гавчів. Його творчість треба вважати завершенням дотеперішньої та смілим переходом до нової доби в літературному житті американського Півдня. **Мануель Гальєс**, теж аргентинець, вибився на найвизначнішого представника південно-американського міського життя („Трагедія сильної людини“, „Свята середа“). Серед іберо-американських письменників португальської мови, цебто бразилійців, здобув першенство **Евкліх да Кунья**. Його „Ворохобня в дичавині“, це клясичний пам'ятник змаганню проти джунглів серед західного сточища Амазони, спрямованому на ставлення основ для нової цивілізації.

Революційний патос, любов і пізнання рідної землі та піонерське завзяття були головними джерелами іберо-американського письменства пореволюційної доби. Багато з цього духмяного пивга залишилося і в найновішій струї письменницької творчості Іберо-Америци, однак вона поплила тепер значно глибшим, ширшим і більшим природним руслом.

3. Сучасність

Сучасне покоління іберо-американських письменників виявляє в своїй творчості чотири основні напрями: ібероамериканізм, католицизм, націоналізм та індіанізм. Пригляньмося цим напрямкам зокрема.

Вплив літератури Франції слабне, хоч він ще завжди живий. Зате новітнє письменство відзеркалює щораз сильніше глибокі впливи еспанських авторів, в першу чергу таких визначних представників еспанського письменства, як **Хуан Рамон Хіменес** (лауреат нагороди Нобеля за 1956 р.) і **Гарсія Льорка**. В бразилійській творчості помітні виразні впливи новітньої португальської літератури. Цей зворот до духовності матерніх країн діється в висліді відродженої іберо-американської самосвідомості спільного кровного походження і спільного літературного та взагалі культурного основного добра, а зокрема рідної мови. Великою мірою причинилися до цього історичні події на Іберійському півострові, Громадянська війна в Іспанії сколихнула американцями еспанської мови, хоч і викликала серед них різні настрої. Деякі з них стали по стороні націоналістів, деякі, завдяки французьким впливам, стали проти них, однак це зацікавлення подіями в цій частині Європи змінило почуття расової спорідненості та духової близькості. Великий поступ Португалії в останніх десятиріччях не залишився без впливу на провідні круги її дочерньої нації — Бразилії, що, очевидно, мусіло знайти свій відгук у культурній творчості американців португальської мови. Літературна співпраця двох матерніх націй в Європі та їхніх численних дочерніх націй у Новому Світі, це покищо виміна духових цінностей, у якій першен-

ство мають європейські нації – однак в близькому майбутньому можна сподіватися посиленого впливу іберо-американського письменства на письменників старої Іберії з огляду на його всесторонній розвиток і молодечий розмах. Тут варто відмітити ще зріст впливу англо-саксонського, головню північно-американського письменства на іберо-американську творчість, бо північні американці, як найближчі сусіди Іберо-Америки, стоять перед тими самими основними життєвими проблемами.

Зріст католицького світогляду в іберо-американській літературній творчості, це природне явище, що йде впарі з духовним оздоровленням молодих республік і з пробудженням староіберійської культурної традиції, яка завжди була глибоко католицька і в якій католицизм знайшло один із своїх найкращих висловів. Католицьке відродження Іспанії й Португалії останніх десятиліть було при цьому дуже допоміжним явищем.

Націоналізм іберо-американських народів стає могутньою рушійною силою з огляду на свою ненасиченість суспільним духом і якраз тому приходить він на зміну впливам тієї частини французької літератури, яка є духовною дитиною Революції та Наполеонських часів. Зріст цього духового напрямку в країнах, що мають перед собою велике майбутнє, дає заперечливу відповідь на твердження, що доба націоналізму вже проминула.

Індіанство знайшло свій міцний вислів не тільки в загальному новітньому письменстві Іберо-Америки, але створило теж його окрему галузь, т. зв. „література індіаніста“, що розвивається з розмахом уже від 1900 р. Вона відкриває минуле індіанського населення, його сучасне положення та стає в обороні цієї корінної раси. Індіанське питання, це одне з найважливіших в іберійській Америці; індіанці творять приблизно половину до двох третин населення Парагваю, Болівії, Перу, Еквадору й Мехіко, переважна частина Центральної Америки заселена чистокровними індіанцями, а мішанці творять переважну частину населення Колумбії й Венесуелі та одну третину Бразилії. Тільки Аргентина, Чилі, Уругвай, Куба й Домініканська Республіка мають дуже незначний відсоток індіанського населення. Одним із перших пробоевиків індіанізму в літературі був болівець **Альсідес Аргуедас** у своїх ославлених творах „Хворий нарід“ і „Раса з бронзи“. В Еквадорі провадить цей рух новеліст **Хорхе Ікаса**, а Перу особливо багате письменниками цього напрямку. Однак мистецькі вершини досягнув цей рід письменства в Мехіко, де **Грегоріо Льопес** і **Фуенте** своїм оповіданням „Індіанці“ дав іберо-американській літературі одну з найцінніших перлин. Ступнево, як поправляється положення індіан, переходить „література індіаніста“ з оборонного становища до нового завдання, а саме, до духової синтези двох рас, що вже знайшла свій прегарний вислів у новітньому образотворчому мистецтві, передусім у Мехіко.

Найновіше іберо-американське письменство витворило вже свою власну особовість. Воно глибоко вкорінилося в свою землю і стало вже самостійним чинником у розвитку світової літературної творчості. Покищо передчасно давати остаточний осуд щодо першенства на цьому полі як окремих країн, так і їхніх провідних письменників, тому ми й обмежимося тут тільки до короткого перегляду найважливіших творчих виявів, звертаючи увагу передусім на тематику.

Хосе Евстасіо Рібера, колумбієць, дав у своїй „Метушні“ яскравий образ несоромливого реалізму в протиставленні людської сили могутньому спротиву природи в дівичому пралісі. Він є головним представником напрямку, званого „література кріолліста“, реалістичного й натуралістичного типу, що поширена теж у Венесуелі, де творить **Ромульо Гальєгос**, один із найвизначніших прозаїків Іберо-Америки. Його „Доня Барбара“ змальовує особистість незвичайної вольовости в боротьбі з наслідками своєї безграничної пристрасти та рівночасно малює змагання цивілізації з варварством.

В повісті „Світ широкий і чужий“ перуанець **Сіро Алегрія** показує мирне, трудяще та згідливе життя малого індіанського села в високогірському проваллі, поки стається жертвою захланного оточення. Сучасний найвизначніший письменник Уругваю, **Хосе Енріке Родо**, дав твір („Аріель“), в якому протиставить Південну Америку Північній, і який довгі роки вважався своєрідною біблією південно-американської молоді. **Мігуель Менендес**, мекіканець, передає в творі „Наяр“ стилем повним поетичної краси та філософічних складностей просте переживання втечі через джунглі. Його земляк, **Марьяно Асуеля**, дав своїй країні її найміцніше оповідання „Підпільники“, в якому змальовує мекіканську революцію в усіх її фазах. „Революція неначе гураган“, пише Асуеля, „якщо ти не в ній, ти не мужчина . . . ти листок, сухий листок у подувах вітру“. Інші його помітні твори, це „Орел і змія“ та „Зловісне зілля“. Першу й покищо самотню нагороду Нобеля придбала для Чіле 1945 р. письменниця **Габрієля Містраль** (Люсіля Годой і Алькаяга).

Бразилія, єдина американська країна португальської мови, дотримує кроку своїм сестрам еспанської мови багатством і різноманітністю творчости. **Еріко Веріссімо** у своїх „Перехресних дорогах“ помічає, очима розсіяного професора, події кількох днів на передміській дорозі в Порто Алегре і дає барвистий образ життя своєї країни. Великий розголос здобув його трагічний твір „Відпочинок, це тиша“ про самовбивство молоді продавачки. Веріссімо більше європеєць, ніж американець у своїй творчості, зате його земляк, **Жорже Амадо**, незаперечний представник духовности південної батьківщини. Його „Нагальна країна“, це могутній образ змагання за багату какаоову землю, повний драматики й первісної сили, змальований на тлі тропічного краєвиду. Бразилія займає тепер одне з найвизначніших місць у розвитку іберо-американської поезії.

Провідні думки найновішого іберо-американського письменства виразив дуже влучно **Рубен Даріо**, поет з Нікарагуї (1867—1916):

. . . Америка ця наша рідна, де живуть поети
віддана вже, з часів старинних Нецгуалькойольта,
яка з хвилин давноколишніх свого існування
живе промінням, полум'ям і запахом любови;
країна Моктесуми славного, країна Інки,
ця Христофора Колюмба Америка пахуча,
Америка католицька, Америка еспанська,
яка дрижить від гураганів і живе любов'ю . . .

(Примітки: Нецгуалькойольт — основник держави азтеків у Мехіко, помер 1440 р. Моктесума або Монтезума — володар Мехіко з народу азтеків, 1470?—1520, Інка — володар Перу в часах еспанської конкісти.)

(Докінчення буде)

Леся Храплива

* * *

По глибокій зеленій тиші,
Де розети соснових голоч,
Променем спомин пише,
Про те, що колись було.

Готичним храмом змагання
Зростають сосни до хмар.
Літо вдумливе зміняє
Необачної юности чар.

Відчуваєш призначення глибше:
Сотням зів'ялих облич
Нести з зеленої тиші
Терпкий пробудження клич.

Д-р А. Княжинський
За духа нації

ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

Чи тільки з піетизму до заслужених у свою добу людей шануємо завжди Шевченка, Франка й Лесю Українку? Чи є якісь глибші основи пошани, а то й культу цих осіб? Не пролили ж вони „крови доброї“ на полі слави, не вибороти народові за свого життя незалежності, не поширили границь власної держави.

А проте вони чимсь більші від Святослава Завойовника, Володимира Великого, Хмельницького, Мазепи. Більші тим, що завжди живі, завжди говорять до нас так, що голосною луною на їх слова озивається наша душа.

Герої воєнного чину, державного творчого зусилля увійшли в національну традицію, як її зміст, стали символом якихось вартостей, що їх ціну виправдало життя нації. Вони були й лишилися тільки представниками панівної емоції в сучасному собі громадянстві; поставили собі пам'ятник — на могилі. Великі ж письменники живуть у наших душах, як власний голос нашого національного сумління і нашого світогляду. Герої чину були конкретним відрухом нації, що хоче зберегти й забезпечити собі життя, велетні ж духа є основою цілого ряду цих відрухів. В їх душах живуть у повній напрузі й вічні сили, рушійні сили нації.

Великі поети, як Шевченко, Франко, Леся Українка, живуть, як довго живе нація, бо вони є саме кращою частиною її духа, що живе вічно й вічно діє. Навіть більше — ці письменники можуть за свого життя бути незрозумілі для свого покоління, можуть і самі не розуміти поривів і вогню своєї душі, та приходять час у розвитку нації і тоді, нагло стає їх слово живе.

Тоді гучною луною на їх слова озиваються душі нових поколінь. З кожним днем відгортається завіса тайни, скритої в їх слові. Така сама доля зустріла Лесю Українку, що за життя говорила до мертвого каміння, а 25 років після смерті ожила, щоб говорити до живих, щоб увести його в бистрий струм цього життя. Почала жити тепер повнішим життям, як тоді, коли була між своїми сучасниками.

ДОБА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Три десятиліття — від 80. рр. XIX в. до кінця 10. рр. XX в. — що обіймають час літературної праці Лесі Українки, це доба в житті українства Придніпрянщини,*) типова своєю духовістю та своїм світоглядом. Визначили її двома межами такі події, як наслідки упромисловлення російської держави, разом із українськими землями, що входили в її межі, й перемога драгоманівщини — з одного боку (по-

*) Над Дніпром зложилися зовсім інакше життєві умовини українства, що й викликало часові світоглядові різниці між обома — придніпрянською та придністрянською — частинами українського народу. Та немає тут змоги говорити про це. Треба отже пам'ятати, що говорю тут тільки про Придніпрянщину.

чаток 80. рр. XIX в.), та передвоєнна гарячка, що згодом повела за собою всесвітній удар — з другого боку (1913/14 рік).

Про зміст духовости та світогляду українства Придніпрянщини в цьому тридцятилітті поширене в нас зовсім хибне розуміння: назагал уважають його добою зросту нації й розбудови її життя. Справді ж це час грізного занепаду східної галузі українського народу, занепаду, що зазначився такими небезпечними проявами як: зірвання зв'язку інтелігенції, що з природи є покликана до керми масами, з цими саме масами селянства; затрата пошани в неї до цінностей національної традиції та вслід за тим упадок давніх авторитетів; нервове шукання нових вартостей в інтернаціональних соціальних концепціях та слідом за цим раціоналістичний і матеріалістичний погляд на життя. Ці всі прояви — в сумі й по спільному їх перехреснуванні — викликали знову цілий ряд вислідних явищ, що спричинили пізніше й занепад останньої української державности.

З хвилиною посилення індустріялізації в російській державі (й тим самим: на східних українських землях), з хвилиною знищення домашнього промислу, що його місце зайняла машина й різні роди т. зв. важкого промислу, місто зміняє зовсім своє духове обличчя. Великий приплив чужого рухливого елементу: підприємців, кваліфікованих робітників, посередників і т. д., дає безумовну перевагу кочовому елементові над осілим населенням, — що більше — накидає йому свій світогляд, свої етичні засади, свою лінію реакції на життєві прояви. Ця перевага нового — **українській духовості зовсім чужого** — елементу відчужила село від міста, зробила село ворогом міста. Коли місто й далі приймало якусь кількість людської надвишки села, то ця надвишка приймала вже цілковито мову й ментальність нового міста відчужувалася від села, а навіть ставала йому ворожа. Ті, що виходили з села, забирали з нього гроші, виснажували його економічно, йому ж за те нічого не давали. Через те відчужене від міста село лишилося на давнім ступені своєї культури, місто йшло нарізно від села в своїйому „поступі“ швидкими кроками вперед. Це збільшувало прірву між обома людськими скупченнями, що стали творити вже окремі світи.

Українська селянська маса, яка (саме в українців!) криє в собі джерело рушійних сил та поступу нації, стояла поза відчуженим від себе містом і, позбавлена своєї керми, спинювала можливість дальшого поступу й розвитку нації через те, що жила у примітивних формах думки й бажання. Зневірена в силу цієї маси українська інтелігенція, що перестала вже відчувати вартість маси, шукала за джерелом сили деінде та попала на зовсім хибний шлях.

Переходимо до розгляду другого моменту, що визначив зміст доби 1880—1910 рр. Щоб зрозуміти його, треба почати від стану, який застали в духовості українства ідеї перещеплені з чужини Драгомановом.

Стан духовости українства з першої половини й 60. рр. XIX в. можна назвати **наївним ідеалізмом**, у цьому розумінні, що деякі світоглядові основи накидаються стихійно цілим живим поколінням і спонтанно управляют реакцію маси й одиниць на життєві прояви

саме в лінії ідеалізму.*) Цьому наївному ідеалізмові дав глибокі основи, з яких міг початися повний духовий розвиток нації, — **Тарас Шевченко**. Ентузіастичний, масовий відгомін на твори Шевченка до кінця 60. рр. був доказом однозгідності світоглядів його самого й маси, не виключаючи з неї й тих українських інтелігентів, що намагалися увійти в склад панівного московського народу. Та цей ентузіазм, що був тільки передчуттям глибоких вартостей Шевченкових творів, — бо до зрозуміння його глибоких думок і цілої викінченої концепції українського ідеалізму ми ще й досі не дійшли, не зберіг української інтелігенції 70-их і дальших років від повного відступлення від філософії Шевченка. Авторитет Шевченка знівечили ті українські інтелігенти, що відчужилися духово від маси народу, що джерела сили й основ дальшого розвитку нації стали шукати на чужині, в чужих, модних тоді філософських доктринах. Духовим диктатором цієї інтелігенції став по впертій боротьбі з своїми ворогами Драгоманов. Які ж це були хибні джерела сили, що радше спровадили безсилля нації й обеззброїли її напередодні вирішних важких світових подій, що почалися влітку 1914 р.?

На руїні невикінченого ідеалізму Канта,**) який викривили його епігони й таким чином причинилися до його упадку, зростається нова матеріялістична теорія, тепер вже позбавлена філософичної спекуляції, т. зв. позитивізм О. Комте, Дж. С. Мілла та Г. Спенсера. Це теорія, що шукала розв'язки основ життя в природі й живій людині, була продовженням матеріялізму й раціоналізму та закріплювала їх висновки, хоч доходила до них іншим шляхом. Всі вони (матеріялізм, раціоналізм і позитивізм) заперечували існування духа як цілі, джерела й основи життя, бо весь зміст світу й позасвітів бачили тільки в матерії, яка була, в їх розумінні, також єдиним джерелом руху (матеріялізм), форми ж і види гуртового людського життя ставали в залежність від абсолютних законів розуму (раціоналізм). Позитивізмові прийшли на допомогу нові досліді природи (теорія Дарвіна) та соціологічна спекулятивна теорія Маркса. Таким чином в одній (матеріялістичній) лінії розв'язано всі життєві питання, витворено суцільні, розбудовані до подробиць, основи матеріялістичного світогляду, що цілковито опанував духовість кінця XIX в. і початків XX в.

Жахливі були наслідки цього світогляду, який ніби опирався на твердих, непорушних законах, що їх установлювали різні ділянки тогочасної науки. Наведу найголовніші з них.

Десятьнадцятий вік розумів суспільство тільки як суму живих одиниць***), бо тільки така одиниця була в очах матеріялістичного

*) Ідеалізм, як філософична теорія, бачить основу, зміст і ціль життя в душі; — матерія служить тільки для цлей духа. Нація в теорії ідеалізму є духовим явищем, а не сумою фізично живих одиниць; її становлять мертві, живі й ненароджені разом.

**) Маю на думці ідею т. зв. категоричного імперативу, а не решту теорії Канта, що входить у т. зв. суб'єктивний ідеалізм. — основно різний від ідеалізму Платона й дальших спроб т. зв. об'єктивного ідеалізму.

***) Треба однак зазначити, що у 80 рр. нова соціологія перекреслила матеріялістичні погляди на суспільство, поділивши його на спілки та спільноти (Vierkandt i Tönnies), викриваючи в цьому другому виді духове явище; цей поділ піддержала й філософія на початку XX в. (Bergson). Та ці нові погляди не встигли тоді навіть захитати матеріялістичного світогляду. І досі ще сугестії віку матеріялізму спінюють контролю хибних залогень науки.

світогляду реальним, справжнім досвідним явищем. Таке розуміння суспільства називається атомізмом. З цієї концепції випливало становище матеріялістичного світогляду до націй, що їх основою є дух, становище або рішучо негативне, яке займав і займає супроти націй соціалізм, або вповні байдуже, яке зайняв до них демолібералізм. Остаточною ціллю обох цих суспільних теорій стала анархічна людська одиниця, ближчою метою була та сама одиниця (завжди тільки фізично-жива) введена в механізм суспільного життя, кермований людським розумом. Цей механізм уважав матеріялістичний світогляд одинокою формою суспільства, тим самим заперечував існування духа нації, як типово іраціональне, і через те для матеріяліста й іреальне (недійсне) явище. Абсолютні закони розуму, що мали правити людством, показалися одначе зовсім безсилі, бо слідом за атомізацією суспільства (розбиттям на дробі — одиниці) пішла й атомізація науки; різні ділянки науки встановляли різні закони, часто суперечні із законами інших наукових галузей, навіть суперечні з іншими законами тієї самої ділянки. Можливість знайти абсолютну правду зникла — замість неї дозрів закон релятивності (зглядности; кожна людська одиниця творить свою власну правду). Цей релятивізм викликавав почуття повного безсилля супроти законів життя, яке — за думкою матеріялістів — розвивалося на основах передбачених розумом. Його абсолютні закони обмежували зовсім безсилу вже волю людини; цей т. зв. детермінізм волі (обмеженість) — це дальша ознака доби.

Коли щезла віра в абсолютну правду — духа, тоді й життя тратило свій зміст і сенс, ставало тільки погонею за грішми, щоб догодити тілу фізично живої одиниці. Щезли ідеали, бо вони ж живуть тільки завдяки своєму духовому змістові. На місце потоптаного змісту життя поставлено його форму. Цей формалізм — це остання головна ознака доби.

Представником цього світу був дядько Лесі Українки Михайло Драгоманов, діалектик, консеквентний матеріяліст, що боровся навіть з хитрими спробами соціалізму надавати механістичній спілці, що її старався творити ХІХ вік, змісту спільноти. Наївний український ідеалізм відважився було (в особі І. Нечуя Левицького) виступити до бою з Драгомановом, та здав скоро позиції, бо не міг протиставити йому так само гураганної та спритно зложеної аргументації.

Духова зміна відбувалася серед самого українства, та вона не вичерпувала всіх основ гуртового й індивідуального життя, головню ж не визначувала відношення українства до панівного московського елементу. Правду сказати, це становище визначав сам московський елемент, спихаючи українство в оборонну позицію. Українство втратило зовнім агресивність через те, що згубило джерело сили, порвавши зв'язок з масою; нові ж світоглядні форми не тільки не могли дати сили українству, але ще й навпаки, послабили його. Причина цього явища у психологічному моменті: в основі української психіки, в душі української нації. Отже матеріялізм, знищивши ідеалістичну основу психіки українців, витворив у їх душах повну порожнечу; порожнеча ж перекреслювала згори спромогу наступати.

З другого боку непомірно зросла сила наступу московського елементу, знову ж з тієї самої психологічної причини. **Матеріялістич-**

на конструкція московської психіки здобула поважну піддержку в основах матеріялістичного світогляду, що його будував ХІХ вік, а надто, кочові чужинні елементи, що насунули звідусіль у міста, елементи — також типово матеріялістичної духової будови, швидко асимілювалися до панівного населення, або просто вислугувалися московському елементові в його наступі на українство.

На цьому тлі утрати почуття сили з'являються в українстві Придніпрянщини типові ознаки дефетизму — зневіри в мабутність нації, а вслід за тим утеча від українства під різними викрутами: нема, мовляв, потреби боронити права українського народу, бо така сполука, як нарід, чи нація, є тільки нижчим супенем (та ще й зовсім не конечним) до осягнення найвищого ступеня сполуки, що називається людством, (цього вчив і демолібералізм і соціалізм); нічого, мовляв, не вдієш, так уже нам судилося москалями стати, (так цитував їх слова Грінченко). Перший викрут заганяв українських інтелігентів у чужі соціялістичні гуртки (що їх централі були в Московщині), а другий виправдував повне їх безділля й найбільше різкі прояви політичної нікчемности.

Траплялися одиниці глибоко патріотичні, траплялися гуртки, що в час того загального упадку, дефетизму й відвороту турбувалися долею народу, та в масі українського населення всієї великої Східної України вони втрачають зовсім. А втім, і ці одиниці й гурти не мали програми своєї праці, головню ж не зуміли опертися об основну правду життя, що диктувала б їм зміст і методи праці, — правдою, якою був, є й буде дух нації. Цього духа вони загубили. Життя нації розглядали й розв'язували з боку його форми. Обсервуючи життя з боку форми, мусіли добачати безліч чужих форм, що їх не витворила українська нація; — отже взялися здобувати ті форми для української нації, „забудовувати — мовляв — прогалини“, нехтуючи змістом власного духа. Так знехтували вони зовсім власний розвоєвий шлях і зупинили націю в її розвитку.

На цьому невідрадному тлі з'явилася **Леся Українка**, найідеальніший витвір духа української нації, що нехтувала собою, посвячуючи свою особу найвищій життьовій правді — духові нації. Для цього жила серед цих людей і любила їх, як одиниці, і для цього не розійшлася із своїм дядьком Михайлом Драгомановом, була йому порадиницею, сестрою жалібницею в останніх хвилинах життя; любила його, як добра племінниця, любила як людину, але **встояла перед духовою отрутою, що її силоміць у Лесину душу вливав Драгоманов**. Любила людей, як фізично-живі одиниці, та **поборювала їх, як представників злого, що старалися нищити правду**. Знайшла шлях апостола духа.

(Далі буде)

Мистецтво підсоветської України*)

Як проєкт курсу історії української літератури був складений у Москві, так само що ніби історію нового українського мистецтва складено теж у Москві і не-українськими авторами. Правда, при редагуванні цієї книжки брали участь, як консультанти, В. Касіян, О. Шовкуненко, О. Пашенко та якась ближче невідома Ф. С. Рогінская; їх співпраця обмежувалася, мабуть, до перевірки суто речевих даних та інформацій про окремих мистців, бо загальний тон цій книжці надали, як видно з тексту, обі її авторки. В передмові вони пишуть, що їх книжка є першою загальною працею про мистецтво сов. України. Нариси обіймають період від 1917—1954 рр., але „тому, що дореволюційне українське мистецтво досі не було висвітлене, книга починається розділом, що розглядає реалістичні традиції українського мистецтва в минулому“. Пишучи про не-висвітлення українського мистецтва, авторки мали на думці, мабуть, тільки УССР, де писати на теми українського мистецтва було або заборонено, або небезпечно. Що так було і є в дійсності, показує саме видання цієї книжки в Москві. Якщо досі в УССР ще не було оцінки українського мистецтва, то чи ж не повинні б його дати передусім автори українські, які даний матеріал найкраще знають?

Чому цього не сталося, про це читаємо докладніше на сторінках цієї книжки. Завданням її було не висвітлити історію і проблеми українського мистецтва, а, навпаки, — показати його постійну і провінційну залежність від мистецтва російського. Мало не на кожній сторінці читаємо про те, як то українські мистці не мали інших ідеалів і інших прагнень, як тільки вчитися й наслідувати „передовое русское искусство“. Передовими українськими мистцями були для обох авторок тільки реалісти, близькі до групи „передвижників“ і їх „прогрес“ полягав на тому, що вони тримали „нерозривну єдність з передовою російською культурою“. Значне місце, пишуть вони, в образотворчій мистецтві Росії займав ряд українських мистців-реалістів — і тут вичисляють їх, включно до... Ів. Труша й Ол. Кульчицької. Щодо Труша, то Ів. Франко ніби тягнув його до реалізму, і його завваги, нібито, допомогли Трушеві „зрозуміти безцільність його часового захоплення імпресіонізмом“. Що ж до мистців сьогочасних, то авторки передовими українськими мистцями вважають тих, що, змагаючись за реалізм, „стали популяризаторами лозунгів партії“ і виконували роботу агітаційно-масового характеру (ст. 62).

Початки советського мистецтва на Україні дуже знаменні і щодо цього книжка дає декуди справді ревеляційний матеріал. Ось плякат з 1920 р. На ньому намальовано обдерті селянські хати, з яких селяни, селянки, діти тягнуть великі буханці хліба, що їх тут же на місці з'їдають добре підготовані советські вояки, очевидно, з тих, що, як самі авторки пишуть, „прийшли з Петрограду й Москви з допомогою України“. Для цієї сцени обжирства українським хлібом автор плякату не вважав навіть потрібним дати українського напису, а написав „Сытно накормить сумеем нашу армию родную“. Де і коли відбувалися такі ідилічні сцени годування наїзника? Ми знаємо, що все виглядало зовсім інакше: Москва брала силою „продразвѳорстку“, а українські селяни, зловивши таких грабіжників, силою годували їх сирою пшеницею. До речі, авторами подібних агітаційних речей зазначені поголовно такі „українці“, як Сілкін, Кокель, Моор, Спасскій, Ефімов (що підписувався „Микола Липський“!), Кочергін, Ахметьев, Досекін і ін. Авторки

*) **Искусство Советской Украины.** Текст В. Курильцевой і Н. Яворской. Академия Художеств СССР, Институт теории и истории изобразительных искусств. Москва 1957. Ст. 300.

самі пишуть, що вони — москвичі й лєнінградці, — і з цього погляду це документальне признання. Тепер український підсоветський читач знатиме, що т. зв. радянське мистецтво в Україні — не органічний твір українського народу, а насаджений чужий.

Ціла історія советського мистецтва на Україні, це історія боротьби з українським мистецтвом у всіх найкращих його виявах. Цього факту авторки зовсім не намагаються приховувати, навпаки, вони ним пишаються, як великим досягненням советської влади в Україні. При нераз 3—4-сторінкових характеристиках третьо-четверторядних мистців агітаційного типу, зовсім не згадано таких творців нового українського мистецтва, як Василь Кричевський, М. Азовський, О. Новаківський, П. Холодний, П. Ковжун (хоч Труш і Кульчицька згадані широко) й ін. Деяких мистців, які відіграли визначну ролу в мистецтві підсоветської України, ось як Василь Кричевський і А. Петрицький — тільки згадано всуміш з іншими мистцями, Нарбута збуто одним реченням, закидаючи йому, що в його мистецтві проявилися буржуазно-націоналістичні тенденції і що він „видавав свою стилізаторську графіку за самотутнє українське мистецтво“. Бойчука і бойчукістів згадано коротенько як формалістів, які „намагалися відірвати мистців від зображення советської дійсности, прикриваючись шуканням національної форми і пропагуючи сліпе наслідування(?) візантійської і старої української ікони. Сам він обезобразував подоби советських людей, схематизуючи, або ще краще, спотворюючи їх зображення“. Цікаво тут ще відмітити, що в довіднику мистців при кінці книжки зазначено тільки рік народження Бойчука (1883), а не подано дати його смерті (мав бути застрілений у 1939 р.), хоч при Ф. Кричевському зазначено „1880—1947“.

Всі ті пропущення, замовчання українських мистців український читач приймає не без певної сатисфакції, самі бо советські авторки виєлімінували з советського мистецтва на Україні все творче, все справді мистецьке, все що є окрасою мистецтва українського народу. Українських мистців розцінено критеріями не мистецькими, а критеріями політично-партійної потреби і того, наскільки вони наслідували мистецтво російське. Із свого партійного становища, авторки незвичайно поблажливі для всіх недоліків, власне, суто мистецького характеру в творах мистців, які йдуть за урядовою лінією. Раз-у-раз маємо нагоду читати такі квітки:

„Особливо цінне в їх малюнках, не зважаючи на те, що вони не без поважних (серйозних) професіональних недостач, є зображення нового героя...“

Про С. Кишиневського: „В образі матроса-революціонера мистець розкрив образ позитивного героя з народу... Але той образ недомагає неточностями в рисунку і деякою недбалістю в малярській техніці“... .

Про П. Васильєва: „Не дивлячись на недостачі (бідність кольору і застиглість пози) портрет кочегара П. Васильєва — найзначніший приклад образу робітника в українському мистецтві 20-их рр.“.

Про Д. Крайнева: „Одеський мистець Д. К. Крайнев виставив малюнок „Друзі у хворого Шевченка“. Спираючись на історичні факти(?), маляр відобразив великих російських революціонерів-демократів Чернишевського, Добролюбова, письменників Некрасова, Тургєнева. Одначе хоч і правдивий тенденцією, малюнок Д. Крайнева має професіональні недостачі, які в основному зводились до слабого рисунку і мутного кольориту. Не дивлячись на окремі недостачі (такі) твори, присвячені Шевченкові, ввійшли в історію мистецтва України“... .

Про рисунки С. Зельцера і М. Андрієца: „Хоч вони часом були далеко недосконалі, не можна все таки забути їх мобілізуючу ролу“.

Про А. Хмелька і його „історичний“ малюнок „Навіки разом“: „На обличчях присутніх — однотипні усмішки, а в деяких фігурах можна пізнати

одного і того самого моделю... Образ... внутрішньо помпезний, надмірно прибраний. Життєвості малюнка перешкоджає і незгармонізованість кольориту"...

Про малюнок С. Григорєва „Вернувся“, що здобув велику популярність (і що своїм міщансько-сентиментальним характером міг бути дуже добре зрепродукований із таким самим результатом у довоєнній санктпетербурзькій „Ніві“): „Досвідченого мистця все таки можна зганити за ряд чисто професіональних недочетів. Недостатньо використана, як, зрештою, і в інших малюнках, специфіка малярської мови — барва; кольористична гама трохи монотонна, маловиразна, має своє право на існування, — справа в суто немистецькому підході до явищ мистецтва, і то в офіційному виданні Академії Мистецтв СРСР. Для цього й твориться спеціальне діалектичне аргументування, напр., (ст. 108) читаємо, що „постанова ЦК партії знищила груповину і забезпечила мистцям вільну дорогу розвитку на основах соціалістичного реалізму“. Отже, мистці мають вільну дорогу, але — тільки як соцреалісти. З такою самою логікою можна назвати в'язня концтабору вільною людиною, на тій основі, що він може зовсім вільно порушуватися — в межах концтабору.

Так дивляться самі московські авторки на мистців підсоветської України. Уявляю собі тепер історію французького або німецького мистецтва, де б описано творчість мистців, що не вміють добре рисувати, не відчувають барви, не вміють компонувати. Справа тут не в реалізмі, що, як напрямок, чи, точніше, один із напрямків, має своє право на існування, — справа в суто немистецькому підході до явищ мистецтва, і то в офіційному виданні Академії Мистецтв СРСР. Для цього й твориться спеціальне діалектичне аргументування, напр., (ст. 108) читаємо, що „постанова ЦК партії знищила груповину і забезпечила мистцям вільну дорогу розвитку на основах соціалістичного реалізму“. Отже, мистці мають вільну дорогу, але — тільки як соцреалісти. З такою самою логікою можна назвати в'язня концтабору вільною людиною, на тій основі, що він може зовсім вільно порушуватися — в межах концтабору.

Що, врешті, уявляє собою т. зв. советське мистецтво України? Принцип реалізму і тенденційності — елементи надто змінливі, щоб їх можна вважати тривалими вартостями мистецтва, — того мистецтва, що його завданням є жити не тільки короткотривалим агітаційним життям, але і в ближчому ідеальному майбуттю. З цього погляду сам реалізм, як стиль, належить до минулого, а ще до того в добу кольорової фотографії й кіно. Існувала й існує певна скількість людей, яка сприймає тільки мистецтво реалістичне, це люди, назагал, не високо розвинутого естетичного почуття. Мистецтво всіх тоталітарних режимів буває реалістичне, бо роля його в даному режимі чисто служебна. Довговічність цього роду мистецтва ні на день не довша від життя даного режиму чи особи. Мистецтво гітлерівської Німеччини, намагаючись бути реалістичним, формально й естетично не виходило поза смаки пересічного міщанина, який і був головним ворогом тоталітаризму. З кінцем нацистського режиму ті міщани преспокійно вернулися до своїх старих форм і смаків, не змінюючи нічого, крім тематики. Подібний процес можемо спостерігати і в СРСР, а зокрема на Україні. В обговорюваній книжці обі авторки гірко нарікають на те, що в українському мистецтві не розвинутий історичний жанр (вони мають на думці історію сов. часів), що в дій ділянці мало повноцінних творів. Як причину цього вони подають „поширення культу особовості, яке перешкоджало мистцям правильно побачити й освітлити ролі народних мас“. Тобто, кажучи просто, перешкодою був Сталін, і це єдина згадка про нього в цілій книжці. Це цінне признание, але хто, як не партія доручила своїм ставленикам у Вел. советській енциклопедії (видання 1939 р.) написати, що шляхи українського мистецтва раз і на все вирішити тов. Сталін? Значить — партія помилилася і, певне, ще нераз помилиться, — доказ, що мистцям немає ніякого глуму покладатися на особи, які в ділянці мистецтва не визнаються. Але обі авторки про це не пишуть, як і не згадують того, що саме партія впродовж двох десятиліть не займається нічим іншим, як тільки „культу особовості“. Соцреалізм на Україні не втримається ні на один день довше від більшовицького режиму.

Про цю книжку не можна писати без деякого сарказму. Нахабність обох москвовок, що зовсім вільно й безкарно господарюють собі в українському мистецтві, не має меж. Вони ставлять критерії оцінки, виставляють українським мистцям свідоцтва благо- і неблагонадьяжности, з тупою злобою намагаються оплювати все справді велике і творче, або бодай промовчати. Книжка ця — справді сумний документ окупації української культури чужинцями, але водночас і доказ того, що та культура не тільки існує, але й розвивається, інакше б вона не викликувала такої реакції.

Сама книжка оздоблена багатьома репродукціями, які можна б поділити на дві групи: на агітаційні і на солодково-сентиментальні. Тут ми бачимо, що, напр., В. Задорожний намалював велике полотно „Богдан Хмельницький залишає в заклад кримському ханові свого сина Тимоша“ (1954) — полотно, намальоване стилем більш-менш Г. Семірадського з пол. минулого віку; малюнок М. Кривенка „Іхав козак на війну“, також із 1954 р., намальований зовсім під А. Ждаку (якого ніде й не згадано, бо він хоч і реаліст, але не того типу, що потрібний большевикам). „Трипільська трагедія“ Ю. Киянченка — типова ілюстрація моменту, якто повстанці скидають у Дніпро банду комсомольців, що виступили проти української влади. Мистець подав ідеалізований образ події і до того наскрізь неправдивий: два юнаки і дівчина, змальовані з типових українських моделей, тимчасом усім відомо, що большевицький загін склався з жидів. Бачимо репродукцію „Олекса Довбуш“ Н. Рябініна і В. Сколоздри, різьбу, за яку оба автори отримали сталінську премію. Про цю скульптуру можна сказати тільки те, що вона є досить сумлінною студією гуцульського одягу, на якій угорі насаджено голову якогось надхненного поета — Шіллера, наприклад. Бачимо „Дорогу в колхоз“ М. Бурачека (з 1937 р.), типовий імпресіоністичний краєвид, у якому мистець ухитрився причепити над брамою червоні коруговки, чим заслужив собі великі похвали від обох москвовок. Рідні краєвиди, панорами фабрик, портрети, батальні сценки — все це речі, що однаково добре могли б бути поміщені в будьякому американському популярному (але не мистецькому) журналі, як ілюстрації. Характеристично зазначити, що історія советського мистецтва в Україні починається плякатами здавати хліб і — так само кінчиться. На ст. 242—243 при кінці книжки знову два, цим разом нові, плякати з гаслами „Любимий вітчизні хліб першого обмолоту — здаймо достроково!“ і „Хліб — сила і міць держави“. На обох плякатах намальовані радісні обличчя людей, що виконують вищезгадані функції, тобто, здають за безцін плоди своєї гіркої праці. Для кращого ефекту дівчині навіть вишивку на рукаві розшито.

Переглядаючи список мистців сучасної України, що поміщений при кінці книжки, і перевіряючи його з каталогами Всеукраїнських образотворчих виставок з-перед війни, ми маємо змогу спостерегти, скільки то українських мистців зникло без сліду. Особливо в рядах бойчукістів екстермінація майже поголовна. За їх високу мистецьку культуру їх ненавиділи не від сьогодні. На Венецькій „Беннале“ в 1932 р. речі бойчукістів дбайливо запхано в найтемніший куток сіней і ще дбайливіше повідривано з рам карточки з числами, щоб не було знати хто і що. Ми дуже цікаві, чи на цьогорічній Світовій Виставці в Брюсселі в сов. павільоні будуть які українські мистці, і чи згадана вище практика буде повторена.

Ми далекі від того, щоб недоцінювати наших мистців, що знайшлися під сов. режимом, ні, тим більш, їх ображати. Вони роблять те, що в даних умовах узагалі ще можна робити. Між ними є не тільки справді добрі мистці, а й майстри, не кажучи про багато талановитої молоді. Ми певні, що дуже і дуже небагато з них будуть утішені цією книжкою.

Отаманщина (ОТАМАН БОЖКО) (Закінчення)

З-під Жмеринки тимчасом всіма шляхами, в напрямі Бірзули, пішки й возами тягнулися розפורшені групи старшин і козаків, які погубили свої частини. Отаман Божко вислав роз'їзди в околиці Крижополя й наказав спрямовувати усіх до штабу Січі. Коли частини були зорганізовані, вирушали далі в запілля, коли ж були групи козаків без старшин, або навпаки, то пропонувано їм залишатися при Січі.

Багато частин, погубивши своїх отаманів, приставали до Січі, і з них формувалися сотні й курені. Траплялося, що отамани, розгубивши своїх козаків з великим майном і на добрих конях, мандрували в запілля, і коли їм задавали питання, де ж їх частини, вони робили авантюри. Таких панів ми роззброювали і відсиляли до арештантського вагону. Одним з таких був отаман Палій, малий, чорнявий, командант якогось загону смерти. По тижневі його загін примандрував до Крижополя під командою сотника-москала Лящ-Гусарьова. Цілий цей загін, ок. 150 людей, приєднався до Січі. Дуже тішилися козаки, коли довідалися, що їх отаман сидить під арештом.

Поповнилася в той час Січ багатьома вищими старшинами, тепер пригадую полковників Мишакова й Марусевича. Перший був заступником от. Божка, а другий начальником штабу. В цей період приєднався до нас і кінний загін Козиря-Зірки, якого призначено командантом всієї кінноти Січі, а на його заступника призначений був полк. Незвездський, пізніший командир 4-го кінного полку Київської дивізії. Прибув і полковник Вербицький. В Крижополі був у той час інцидент з полковником Аркасом, який також попав до арешту. В той період Січ дуже розрослася, самої кінноти нараховувалося до 1000 шабель, гарматна бригада складалася з чотирьох батарей, під командою полковника Михайловського, до того ще кінно-гірська батарея, приділена до кінноти. Взагалі склад Січі нараховував понад 3000 люда.

І в цей час власне з'явилася в Січі злочасна булава, про яку писали наші військові історики, що про них я згадував вище. Вони писали, що от. Божко зареквірував булаву в музею Запорозької Старовини в Катеринославі. Справді ж історія з булавою була така: як я вже згадував, Січ мала свою військову майстерню, в якій направляли різну зброю. Зорганізував її військовий майстер Шелемеха. Вироблялися в ній різні прецизійні речі, і вона була устаткована в двох возах. В ній було багато різного приладдя й токарські станки. Її вивезли ще з Катеринослава, а по дорозі вона постійно доповнялася. Одного дня приходять Шелемеха до штабного вагону і приносять з собою пакунок. Просить зголосити його отаманові, а коли той закликав його до себе, він розпакував пакунок і передав йому в дарунок від майстрів булаву, зроблену в нашій майстерні. Була вона справді дуже майстерно зроблена. Держак виточений з якоїсь рури, пороблена насічка, покрита сріблом із темними взорами, на зразок кавказької зброї, голова виточена з твердого дерева, покрита сріблом, як і держак, до того на голові понабивані вироблені з міді і позолочені шишаки квадратної форми. Божко взяв її й казав подякувати майстрам. Весь час вона лежала в нього в купе, часто показував її своїм принагідним гостям, хвалився, що такі речі виробляють наші майстри в Січі. „Приятелі“, побачивши булаву, створили вже самі легенду, яка потім розійшлася по всій армії. Ніколи й ніде не було випадку, щоб от. Божко з нею десь показувався.

Але не можу поминути ще одного випадку, який виглядав також непевно, і в який була посередньо втягнена Січ, а безпосередньо от. Божко.

Трапився цей випадок на початку квітня. Одного дня от. Божко дістав телефон з Вапнярки від отамана Східної Групи ген. Колодія, щоб приїхав до нього на годину 8. вечора в дуже важній справі до Вапнярки, де тоді перебував штаб групи. В призначену годину заїхали ми бронепотягом на станцію Вапнярку, де, як звичайно, зустрів нас старшина і повів до сальон-вагону ген. Колодія. Там застали ми декількох представників різних частин, а між ними й Запорізького Корпусу, самого от. Волоха не було.

Коли вже зібралися всі запрошені, ген. Колодій забрав слово і пояснив, що, в порозумінні з деякими командантами частин, у них виникла думка такого змісту: З уваги на те, що ми відтяті від наших головних сил і жадного запілля не маємо, а ворог натискає цілою парою, виникла думка, чи не доцільно було б нав'язати контакт з більшовиками і до якогось часу передатися їм, вимовивши в них, щоб залишили нас у складі своєї армії, як бойову одиницю. Вони, мовляв, напевно будуть ліквідувати наші головні сили, і ми, вибравши влучний момент, вдаримо по них цілим кулаком і перейдемо до наших головних сил. Більшість погоджується на таку комбінацію, а головню рішуче підтримує цей проект представник Запорізького Корпусу. А щоб підготувати загальну опінію війська, ініціативна група видрукувала відповідні відозви, і ген. Колодій просить їх розповсюдити поміж військом. От. Божко не протестував, в кожному разі обіцяв посондувати ґрунт у Січі і про результат дати знати от. Колодієві.

Якраз у той час якась частина Запорізького Корпусу перейшла біля Хрестинівки на бік більшовиків.

Чи ці відозви були розповсюджені, сьогодні не могу вже пригадати, але що потім вся вина була складена на от. Божка, це пригадую добре. А з ініціативи ген. Колодія і так нічого не вийшло, бо в скорому часі більшовики повели наступ на Вапнярку, і наше військо, а з ним і Січ, мусіли з боями відходити в напрямі на Бірзулу.

В запіллі знову Кіршул з Дячишином старалися розбити відступаючі частини, але тепер їм ще менше пощастило, як попереднього разу. І хоч завзято билися більшовики в своїй „столиці“ Слобідці, одначе село було зайняте і спалене дощенту, в тім і маєток Кіршула.

Нарешті всі штаби різних частин зібралися в Бірзулі. Тут у великій театральній залізничній залі відбулася спільна нарада, на якій вибрали командуючого цього фронту і дипломатичну місію до Румунії, щоб на випадок нашої невтримки, Румунія перепустила військо з майном через Басарабію до Галичини.

Командуючим фронту і всіма з'єднаними частинами вибрано от. Божка, головою місії ген. Зелінського старшого, бувшого командира Синіх дивізій, на начальника штабу фронту полк. Змієнка.

Зібрано всі боездатні частини і вислано на фронт, Бірзулу ж почали розвантажувати з маси військових потягів у напрямі Роздільна-Тираспіль.

Сформовано невеликий потяг з кількох вагонів для місії і її охорони. Коли сформований потяг заїхав на станцію, вмить був заповнений людьми, які не мали нічого спільного з місією, переважно літні старшини з жінками й валізами, так що для охорони місії не вистачило вже місця. Ці панове вважали, що вигідніше опинитися з місією в Румунії, ніж битися на фронті. Донесли про це командуючому фронту, і він наказав зараз усіх висадити, за винятком призначених до місії і її охорони. З цього вийшла страшна авантюра, мало не прийшло до стрілянини, коли почали висаджувати цих непокликаних пасажирів, які воліли бути подальше від фронту.

Між іншим, з'явився на станцію Бірзула під час евакуації стації грецький бронепотяг з напрямку Роздільної. Постоявши пару хвилин, повернувся назад.

Збираю цих людей, розсипаю в розстрільну і посуваємось у напрямі села. Десь поблизу пролетіло кілька куль, військо попадало в молоду пше-ницю й ані руш його підняти. Бігаю, кричу, ніякого враження, аж трапився якийсь патик і при його допомозі вдалося мені підняти до наступу мою ча-стину. Але Фельштин таки відбили і пішли на Ярмолинці. В Ярмолинцях ді-стаю наказ вирушити із сотником Ю. Лісовським до Кам'янця Подільського, де маємо одержати гармати. Просидівши в Кам'янці цілий тиждень і обла-зивши всі штаби, гармат ми й не дістали, зате приємно перевели вільний час у родинній атмосфері батьків сотника, які мешкали на Мікші під Кам'янцем.

Отже без гармат повертаємось до Січі. Коли приїхали до Проскурова, тут зустріли уже панцерний дівізіон Січі, складений з трьох панцер-ників, якими командував полковник Куликівський. Побачивши нас і дові-давшись, що ми вернулися з Кам'янця з порожніми руками, дуже втішився. Це ж скарб для нього — два старшини гарматчики і 10 гармашів. Зараз по-лучився з от. Божком і просив дозволу затримати хоч тимчасово цих людей, бо в нього страшний брак фахівців. І ми залишилися в панцернім диві-зіоні Січі.

Між Проскуровом та Жмеринкою товклися ми з два місяці, большевики тут скупчили великі сили. Січ у той час оперувала з перемінним щастям у районі Бар-Ялтушків, обози в Ярмолинцях.

До панцерного дивізіону почали доходити неприємні чутки, які торка-лися Січі і от. Божка, як: розформування Січі, призначення нового коман-дира, нач. штабу, і інші, ці чутки хвилювали старих запорожців.

Одного дня закликає мене полк. Куликівський, командант дивізіону, і дає наказ їхати до Січі і довідатися, як стоять справи і скільки правди в тих чутках.

Вийджаю зі станції Деражня, де тоді стояло постачання дивізіону і че-рез Проскурів прямую на Ярмолинці, в яких станціонував обоз другого по-рядку Січі. У Ярмолинцях застаю справді не дуже потішальну картину. Тут бачу всіх тих, які стояли в опозиції до от. Божка, а душею їх був сотник Лящ-Гусарьов. Інформують мене тут про настрої серед старих запорожців і опозицію, довідуюсь, що справді призначено нового начальника дивізії, яким є отаман Добрянський, а начальником штабу полк. Бондаренко. На другий день в інженерній сотні, яка стояла в замку, зустрічаю отамана До-брянського. Це досить молодий чоловік, здається чотар УСС, якраз приї-хав оглядати автоколону Січі. Я розмовляв із сотником інженерної сотні. Добрянський запитав мене хто я, я відповів. Чи знаю хто він? Кажу що ні, він пояснив і відійшов.

Переночувавши тут, я виїхав ранком на фронт до Січі, зустрів штаб Січі за містом Баром. Як повертався з от. Божком з фронту, от. Божко ска-зав своєму сурмачеві, щоб дав мені свого коня (я приїхав фірою). Подорозі до Бару я поінформував отамана про ціль мого приїзду і про настрої в Яр-молинцях. Отаман залишає мене тимчасом при штабі. За деякий, дуже корот-кий час прийшла відомість, що от. Добрянський, взявши авто Січі, виїхав не-відомо куди, і більше його ніхто не бачив.

Кілька днів по моєму приїзді до Січі, до от. Божка зголошуються деле-гати 3-го Гайдамацького полку, того самого, що пів року тому мав нас по-стріляти в Кременчузі. Полк входив у склад Запорізького Корпусу, вислав їх полк до от. Божка просити прийняти полк до складу Січі, бо вони хочуть залишити Запорізький корпус. От. Божко сказав, що не мав би нічого проти цього, але вони мусять мати на це згоду Головного Отамана. Як потім ви-яснилося, Гол. Отаман був проти того, щоб Гайдамаки приєднувалися до Січі, а коли б це сталося, він загрозив уступленням із свого становища.

В міжчасі Січ повела наступ на большевиків і за станцією Комарівці

перетяла залізницю, із сторони Деражні підійшли наші бронепотяги і тоді спільно почали наступ на Станиславчик і Жмеринку, яку на рапок опанували. Тут на руки от. Божка прийшла депеша від Гол. Отамана, в якій він дякував йому і Січі за блискучий успіх. Два наші бронепотяги відходять по стопах большевиків в напрямі на Вапнярку, а один під командою полк. Куликівського на Вінницю.

В с. Широка Гребля стрічаємо наших повстанців, дуже цим втішилися і ми, і вони, що нарешті дісталися до своєї армії. Коли довідалися, що маємо наступати на Вінницю, масово зголошуються до нас із своєю зброєю-обризами. Але разом з тим зауважуємо, що майже кожний з них має з собою, крім зброї мішок. Повідомили ми про це отамана, який каже начальству повстанців, щоб всі ті, хто хочуть з нами наступати на Вінницю, зібралися на площі біля волости. Коли зійшлося добрих кілька сотень, тоді от. Божко вітає їх від українського війська і Головного Отамана і питає, чи згодні вони разом з нами наступати на Вінницю під нашою командою. Повстанці прийняли це з ентузіазмом, але от. Божко заявив, що хто піде з нами на Вінницю, мусить потім найменше пів року служити в українському війську. „Ну й що ж, підемо на Вінницю?“ Охочих зголосилося дуже мало. Тоді Божко каже, що такого війська для української армії не потрібно, бо регулярна армія є захисником українських громадян і не може дозволити на ніякі безчинства, тому нам не подорозі. „Ідть, сказав він, далі своїми шляхами“. Затримавшись тут на ніч, щоб дати людям і коням відпочити, вранці вирушили з новими силами в похід на Вінницю. Вночі чуємо велику стрільянину в напрямі на Жмеринку. Вислані роз'їзди доносять, що Жмеринка опанована большевиками — школою червоних курсантів під командою Подвойського, а з Вінниці також великими силами большевики позели наступ. Ледве світ наш панцерник при підтримці піхоти ув'язався в бій, але під станцією Тюшки був убитий командант панцерника полк. Куликівський і пошкоджений панцерник почав відходити в сторону Браїлова. Тут забрали на віз тіло полк. Куликівського, зірвали панцерник і відійшли на с. Широка Гребля, бо Жмеринка в запіллі в руках ворога. Перед селом зайняли позицію частини, які тут перебували, поставили гармати за селом, а штаб з кіннотою отаборився за селом, на краю лісу, звідки видно цілу околицю. Попознення новомобілізованих з повітів Дунаївці і Ярмолинці починають масово втікати і тим деморалізувати і старих бойовиків. Большевики наслідують великими силами, зі сторони Жмеринки показали ворожі лави.

Коли стоїмо отак на краю лісу, з глибини лісу вузькою стежкою зліва від нас, тягнеться якесь військо. Вмить направили ми кулемети в ту сторону, але за хвилину вияснилося, що це повстанці із своєю гарматою, запряженою в дві пари малих селянських коненят, ідуть нам на поміч. Поставили свою гармату під лісом, якийсь дядько виліз на сосну і почав керувати вогнем гармати. Гармата, між іншим, без усякого оптичного приладдя. Подає команду на село, якого ми з долини не бачимо, а як видно, большевики є там, і командує: „на луках!“ Гармата направляєтся на луки, вогонь, далі „біля Свиридового стіжка!“ вогонь! і так гармата стріляє.

Роз'їзди доносять, що большевики обходять нас зправа. Висилаємо частини в той напрям і так затримуємося аж до вечора, а коли стемніло, відходимо на захід. Повстанці запрягають свою гармату і рушають туди, звідки прийшли. Обійшовши Жмеринку з боями, прямуємо в сторону Копайгорода, де затримуємо большевиків на довший час.

По якумось часі доносить наша розвідка, що в околицю Копайгорода до села Шипинка, яке лежить серед лісів, пробився із своїми партизанами отаман Ю. Тютюнник. Божко бере декілька козаків і їде назустріч. Враження прикре, видно виснажених важкими переходами людей.

В міжчасі насувається на нашу армію страшний ворог — тиф, який по-

чинає косити і так докраю виснажене військо. На станціях повно хворих, ліків немає, Січ на фронті в напрямі Жмеринки, заховорів і от. Божко, який перебуває на станції Копайгород, з ним і команда виздоровів.

Знову зорганізовано три бронепотяги, і команду над ними перейняв полк. Лабуренко, потяги під назвою: „Запорізька Січ“, „Вірний син України“ і „Таємний“ оперують на лінії Могилів Подільський—Жмеринка.

З переходом за Збруч Галицької Армії та по її відпочинку, розгортається загальний наступ, що закінчився захопленням Києва. Перед наступом дістаю наказ обняти команду бронепотягу „Запорізька Січ“. По захопленні Жмеринки наказано бронепотягам „Запорізька Січ“ і „Вірний Син“, відійти в напрямку на Вапнярку в розпорядження 3-ої Залізної дивізії.

Здесятковану тифом і боями та за відсутністю хворого тифом от. Божка, вливають Січ в розпорядження Київської групи під команду от. Ю. Тютюнника. Так вона в складі цієї групи переїздить через Вапнярку і далі на Христинівку, на фронт проти добровольців, під безпосередньою командою полк. Вербицького. От. Божко по перебутому тифі збирає своїх хворих козаків на стації Копайгород. Разом з тим, як нам доносять, над ним збираються тучі. Припускаю, що причина цьому та, що його приділюють до Київської групи під команду Ю. Тютюнника, а він, певно, не хоче.

Штаб Армії у м. Жмеринці. Припускаючи, що непорозуміння з Гол. Штабом може сумно закінчитися, панцерний дивізіон висилає до Божка зв'язкового, щоб він, обминувши Жмеринку, йшов на Яроватку, куди дивізіон подасть ешелон, він погрузиться із своїми козаками і поїде на фронт битися проти добровольців. Він відмовився.

Вирішив їхати на фронт через Жмеринку. Коли приїхав на Жмеринку, а було з ним до дві сотні козаків, там чинилася паніка. Зараз давали йому паротяг, щоб їхав на Вапнярку і дальше на фронт, але він відмовився зараз вирушати і залишився тут ночувати. Взяв двох козаків і пішов до Гол. Штабу. В його відсутності потяг витягли за станцію і, обставивши кулеметами, роззброїли. Його ж у штабі хотіли арештувати і роззброїти. Він не хотів датися — не знаю скільки в тому правди, але як переказували козаки, полк. Чоботарів вистрілив у нього і поцілів в перенісся, куля через око вийшла у висок, і він упав залитий кров'ю. Козаків, що були з ним, роззброїли і пустили. Були певні, що він убитий, але він жив, тоді його забрали і відвезли до шпиталю в Кам'янці Под. Там лікувавши мали судити, але події так склалися, що Уряд мусів залишити Кам'янець і подався на Проскурів. Тут Гол. Отаман прийшов до Божка, звільнив його і сказав: „Хто з нас мав рацію — розсудить історія, а тепер наказую тобі, збирай свою Січ і борони Україну!“

Частина старих запорожців по випадку з Божком почала стягатися до панцерного дивізіону, де були старі кадри Січі. Дивізіон тимчасом перетворили в „панцерний отряд“. Довелося змінити і назву панцерника „Запорізька Січ“, і я, за згодою команданта „отряду“ назвав свій панцерник „Хортиця“. Під цією назвою він бився до останку, аж до Проскурова, де, відходячи з боєм перед добровольчими бронепотягами, був розбитий пушеним на нього з-заду паротягом і залишився добровольцям.

Одержавши від Гол. Отамана наказ збирати Січ, Божко удався до Запорізького Корпусу, бо мав відомості, що там найбільше було його козаків. Тут з наказу от. Волоха Божко був убитий в м. Любарі.

Так згинув один з отаманів, безперечно, патріот своєї нації, хоробрий старшина, який, може, інший підхід мав до будови своєї держави, а вороги, для яких він був пострахом, старалися знищити його й робили з нього дивака й авантюриста, що їм у ті бурхливі часи удавалося.

* * *

Я старався освітлити цю постать так, як я її бачив, старався показати його працю, цебто частину, яку він з нічого зорганізував такою, якою гона була.

Під час наших визвольних змагань мені доводилося зустрічатися з багатьома частинами. Раніше, коли я був у Січі і потім, коли командував бронепотягом, доводилося підлягати в оперативному відношенні різним полкам і дивізіям, отже мав я змогу ближче їм придивитися в різних обставинах. У 1920 році, по виликуванні з ран, був у 3-ій дивізії, потім 7-ому гарматному курені, яким командував мій бувший командант з панцерного отряду, далі перейшов на команданта батареї до Черношличників, але такої дисципліни, такого братерства і стільки культурних та інтелегентних козаків, як було у Січі, не зустрічав ніде.

Давно збирався освітлити новітню Січ і постать її отамана Божка, зібрав досить багато матеріялу, та доля хотіла, щоб те все згнуло.

Пишу про це все по 34 роках з пам'яті, здаю собі справу, що тут ще багато неказаного, не оперую датами. Але я не пишу історії, лише скромний спомин про минуле, і нехай ця моя скромна праця буде квітами на незнані могили тих товаришів зброї, які життя своє склали на вівтар України, щоб вона була вільною. (Кінець)

З мистецької діяльності

В. Січинський

УКРАЇНЬСЬКА МИСТЕЦЬКА СТУДІЯ В ФІЛЯДЕЛЬФІЇ

З нагоди 5-літнього існування Української Мистецької Студії в Філядельфії, відбулася в Нью Йорку, в днях 10—24 листопада 1957 р., виставка праць слухачів Студії, в приміщенні Українського Літ.-Мист. Клубу. Власне, це була перша виставка в Нью Йорку філядельфійської Студії, яка дала можливість познайомитись з працею цієї мистецької школи. Самий факт існування школи показує, що може дати наполеглива і послідовна праця ентузіастів українського мистецтва. Зараз після оснування Об'єднання Мистців Українців в Америці, два члени Відділу в Філядельфії — відомі мистці й педагоги Петро Мегик і Петро Андрусів, взялися до організації Мистецької Студії. Праця велася в важких матеріяльних умовах. І коли в інших осередках української еміграції подібні заходи не створили такої постійної української школи, то Філядельфія може пишатися своєю студією. Впродовж короткого часу, не цілих 5 років, школа збільшила педагогічний склад і кількість слухачів. Тепер навчання ведуть 6 визначних мистецьких сил: **П. Андрусів** (малярство, графіка, перспектива), **А. Дараган** (моделювання), **В. Кивелок** (малярство), **П. Мегик** (рисунок, історія мистецтва),

Б. Мухин (моделювання), **С. Рожок** (малярство). Анатомію веде лікар д-р **Р. Голубінка**. Як бачимо, заступлені всі головніші мистецькі знання і галузі малярської та різьбарської праці, як це і пасує школі вищого типу. Треба підкреслити, що небуденний успіх школи, як і висліди праці, залежать, як свідчить сама виставка, від належної постановки справи та програми навчання на широкій мистецько-педагогічній базі. Натомість спроби окремих мистців закладати приватні школи як в Європі, так і в Америці, рідко коли досягають великого успіху. Слухачі не радо йдуть до таких Студій, де, звичайно, керівник школи нав'язує їм свій індивідуальний напрям, погляди і манеру праці. Інша справа, як у школі вчать різні мистці, а практичні вправи доповнюються теоретичними знаннями. В історії нашої еміграції маємо інший світлий приклад — Українську Студію плястичного мистецтва в Празі, що впродовж 1923—1945 рр. виховала кількасот мистців, поміж якими добру половину творили чужинці: чехи, словаки, німці, румунни, хорвати, мадяри та ін.

Українська Мистецька Студія в Філядельфії, як видно з виставки та з передмови до каталогу, старається також по-

знайомити своїх слухачів з досягненнями українського мистецтва, щоб вони „не згубилися на міжнародних бездоріжжях“. Таку настанову студії треба особливо вітати і підтримати матеріально й морально!

Загальне враження від виставки Студії незвичайно потішаюче. Найперше владає в око, що педагогічний склад не накладає своїм учням мистецьких напрямків і манери виконання. Тим зберігається індивідуальність слухачів та широке поле для власної творчості, шукань та експериментів молодих adeptів мистецтва.

На виставці заступлено рисунок, графіку, малярство і моделювання. Як головний початкуючий засіб навчання — рисунок ведеться всесторонньо і різноманітно — мертва натура, фігуровий рисунок, студії актів, поруч вправ з проблеми просторони та елементи перспективи. Добрі, вдумливі, з великим спостереженням форми і психологічних особливостей портрету, дали рисунки **Х. Зелінська** (шкіц голови, ч. 46), **В. Дорошенко** (акварель, ч. 26), **Н. Климовська** (49), **Б. Кондра** (58), **Р. Лучаковська** (літографія, ч. 80).

Добрий підхід помічаємо і в навчанні графіки — від символічних знаків і силуетів до складніших композицій, ілюстрацій і різдваних та інших мотивів. З останніх приємні праці **Х. Зелінської** і **Р. Лучаковської**. Вміло трактовані ініціали і знаки **Н. Білецької-Куйдич**, **В. Дорошенка**. У навчанні шрифтів йде правильним шляхом від простих, конструктивних шрифтів, до більш стилізованих і складніших. Плекається також український шрифт у характері Нарбутівського стилю.

Малярство займає більшу частину виставки. Знаменито провадиться мертва натура, при чім дуже різноманітна фактура і малярська манера виконавців, що треба зарахувати на особливий плюс педагога-мистця. Особливо гарні праці таких слухачів, як **Н. Білецька**, **І. Бак-Бойчук**, **Ю. Левицький** (олія і темпера), **В. Завадовська** (квіти, ч. 35), **Л. Заїка**. Дуже інтересний малюнок квітів **Б. Кон-**

дри, своїм „монументалізмом“ і синтезованою формою.

Портрети в малярстві, крім тої уважності, яку ми відмітили в рисунках вуглем і олівцем, відзначаються також чисто-малярськими вартостями. Тут відзначаються праці **І. Бак-Бойчука**, **Х. Зелінської**, **Н. Завадовської**, **М. Мухин**, **Р. Шведа**. Інтересна кольористична скаля в пастелі голови жінки — **І. Презимирської**. На виставці майже нема актів. Ми розуміємо, що натурниці чи натурники в школі — справа не легка і дорога. Крім того, важить тут і певна „опінія“, особливо у Філядельфії. Але обійтися в мистецькій школі без актів так неможливо. Ми не обстоюємо натуралістичне чи реалістичне трактування фігур, але навіть і при стилізації чи абстрактному трактуванні фігур не можна обійтися без анатомії. Так само, як неможливо виконати „грамотно“ неперспективістичний рисунок, добре не знаючи саме перспективу.

Брак актів у школі від'ємно відбився загалом на фігуровому рисунку, особливо в малярському трактуванні. Тут бракує не тільки знання анатомії, але й пропорції і гри світла-тіні. Не багато на виставці було й краєвидів, що вже не можна виправдувати дорожнечою вправ. Але в цій галузі малярства молодь виявила небуденні здібності та тонке відчуття природи. Виянятково добрий краєвид олією **Б. Кондри** (ч. 55), цікавий своєю тонацією краєвид **Ю. Левицького** (ч. 70), багатий барвною скалею шкіц **Х. Зелінської**.

Дуже додатне враження робить також моделювання (**А. Бесараб**, **В. Дорошенко**, **В. Завадовська**).

Гарно виданий ілюстрований каталог виставки Студії, служить прекрасною документацією самої школи, чим нераз не можуть похвалитися і державні школи.

Нашим щирим побажанням є дальші успіхи і розбудова Української Мистецької Студії у Філядельфії, окрема в галузі ужиткового мистецтва, бодай тих відділів прикладного виробництва, які найлегше урухомити.

Бій під Батогом

(Замість рецензії)

Юрій Тис-Крохмалюк випустив друком¹⁾ книжку під заголовком „**Бої Хмельницького**“ — військово-історична студія. Це п'ять історичних монографій, присвячених окремим боям Хмельницького з поляками: 1) Бій під Жовтими Водами, 2) Бій під Корсунем, 3) Бій під Пилявцями, 4) Бій під Берестечком, і 5) Бій під Батогом. До цього додав докладний опис українського війська часів Хмельницького, а також татарського й польського. Книжка ілюстрована старими ритовинами, портретами, мапами України та плямами боїв.

Видаючи цю працю, Юрій Тис виконав хвальне й цікаве завдання, популяризуючи серед української розпорошеності на чужині нашу славу минувшину в доступно-науковій формі для найширших кіл читачів.

Автор вклав чимало ретельної праці в цю студію, місцями, може, трохи навіть „перетретьовану“. Занадто велика деталізація в описі історичних подій, з метою надати творові якомога більшої автентичності, інколи викликає протилежний ефект, з ущербом для самої науковості. Візійність, інтуїтивність у вичуттю та передачі історичного образу — річ дуже цінна для історика, але вона мусить строго відмежовуватись від фантазії. В белетристичці — річ інша, але науковий твір може бути радше трохи сухуватий, аніж прикрашений зайвою орнаментикою.

Юрієві Тисові не бракує ґрунтового знання не тільки в огляді історії, але також в орієнтації у справах суто військового характеру. Це видно з його цікавих паралель між різночасними баталіями та їх великими вождями-стратегами; як Ганібал, Олександр Македонський, Наполеон, Хмельницький та ін. Своєрідно критичний підхід автора до деяких історичних фактів, усанкціонованих традицією, як напр. бій під Берестечком, — новий та цікавий, переконливо й логічно обґрунтований. Автор твердить, що **бій цей не був ніякою катастрофою** Хмельницького та України, як це прийнято загально у нас уважати за польськими істориками. Була це тільки частинна, незначна, по суті, невдача, і то не війська, а тзв. посліпного рушення, чи пак „поспільства“, що потерпіло погром від поляків, а який самі поляки роздули до розмірів національно-державної „kleśki“, та свою нечувану перемогу, що повернула колесо нашої історії. Військо українське залишилося ціле, у повній своїй боєздатності і духовій силі, чого найкращим доказом — Батіг, що приходить в рік по Берестечку та завдає полякам таки справжню „kleśk-y“.

З цього боку книжка Крохмалюка має дуже велику вартість. Написана талановито, цікаво, добрим розповідним стилем, з глибоким почуттям національної гідності, правдивості й українського духа. Ті самі почуття викликає вона і в читача. Саме як читач передаю ті враження, не беручись розглядати її в цілому, під кутом історично-критичним, а поготів і військовим, що належать фахівцям. Маю, проте, деяке застереження, щодо окремих фактів, у яких дозволяю собі забрати голос, завдяки особливим обставинам, що уповажнюють мене до цього. Йде про бій під Батогом, точніше, про саме місце цього блискаючого розгрому, якого завдав наїздникові молодий Тиміш Хмельницький 1—2 червня 1652 року.

Можу сказати, без перебільшення, що я зросла на Батізькому побоєвищі. Воно лежить пару кілометрів на північний захід від ферми Олександрії, місця, де я родилася й прожила майже до 1917 р. (ферми тієї сьогодні нема вже й сліду; — знищена революцією 1918 р.). Це чи не найбільше з усіх історичних побоєвищ, якими така багата українська земля. Ані величезна могила Сороки біля Дашева не може йому дорівняти розмірами та „свіжістю“, ані доісторичне курганіще біля Василькова на Київщині, тзв. могили Переп'ята і Переп'ятихи.

Десятки разів довелось мені сходити Батізьке побоєвище пішки та верх, оглядаючи кожную могилу зокрема і всю його величаву цілість. Якихось тридцять біль-

1) Мюнхен 1954, ст. 184, В-во „Батьківщина“.

ших і менших могил, розкинутих двома групами на просторі двох квадратних кілометрів (приблизно).

До опису цього побоєвища вернись далі, а спершу зупинюсь на описі Батізького бою Юрія Тиса, що спирається на описах своїх попередників, переважно польських істориків. Серед більшості їх, а за ними й наших істориків, устійнилася думка, що Батізька баталія розігралася на правому, тобто західному березі ріки Богу. Стверджує це і наш автор, з цілковитою певністю та подробицями, подаючи не тільки докладний план бою, із зазначенням гори Батіг та місць розташування обох ворожих таборів: українсько-татарського та польського, але навіть з подивугідною докладністю подає височину горбів над Богом у метрах і сантиметрах: 100,9 м., 111 м., і найвищий — Батіг 107,8 м. Також опис цілого бою у Крохмалюка повен подробиць, які навряд щоб могли якимсь чудом дійти до відома сучасників, або зберегтися у свідомості учасників цього жорстокого бою. Знаємо, що: „Усі сучасні реляції, писані по гарячих слідах учасниками, або зі слів учасників, — короткі й небагаті змістом, не дають повного образу“ (Мих. Грушевський, „Іст. Україн.-Руси“ т. 9, ст. 438). Усі ж пізніші оповідання, разом із „Театрум Европеум“ — „сильно забарвлені легендою“... „Оповідання старих істориків (виключно поляків — Г. Ж.): Твардовського, Коховського, Рудавського, ще більш **перевантажені белетристикою**. (підкр. моє — Г. Ж.). Вона в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Кубалі, Равіти-Гавронського та ін. Любувався в них і наш Костомарів“ — завважує з легенькою усмішкою М. Грушевський там же.

Коли ж взяти під увагу, що з бою під Батогом вийшло небагато живих поляків. — („Двадцять тисяч нашого війська було, а не вийшло і півтори тисячі. З німецької компанії не вийшов ані один, всіх вирубано.“ — каже невідомий кореспондент Михаловського 12 червня, тобто в 10 днів після бою), а ті, що вивалилися живі, були в такій паніці, втікаючи „аж за Віслу“, передавали все у спотворених жахом формах і числах, що годі знати, звідки взяли всі ті подробиці, якими оперують пізніші історики? — „Коротке й річече оповідання Єрліча“ (український волинський шляхтич, вороже настроєний до козаччини, а прихильний до поляків) як одного із сучасників, чи учасників бою, також не подає цих подробиць. Усі ж пізніші літописці Батізького бою могли спиратися **єдино на цих перших, коротких та скупих змістом реляцій**, записаних по гарячих слідах учасниками. Отже всі „белетристичні прикраси“ наліпали згодом і то що далі від події, то рясніше та барвистіше. Тому важко мати особливе довір'я до тих оповідань, а надто будувати на них науково-історичну розвідку, не завжди навіть подаючи джерела, якими послуговується наш шановний автор. Правда, він подає в кінці довгенький список літератури, з якої користав, алеж уся ця література була відома і М. Грушевському, який „ігноруючи ті белетристичні прикраси, старався віддати схему подій“ (Іст. Укр.-Руси, том 9, ст. 438), тобто брав з них тільки сутеве і незаперечне. Бо для історика-дослідника, який шукає історичної достовірності, найважливішим історичним документом повинно служити саме побоєвище, що дає яскравий образ самої події, **на якому слід опирати сьогоднішні студії про бій під Батогом**. Тож історик тієї міри що Михайло Грушевський, не дуже то довіряючи цим „описам белетристичним“, поїхав сам на побоєвище й оглянув його власними очима. Саме, щоб мати цю змогу, цей доступ до самих **найістотніших джерел**, він і подався в Україну з-за кордону 1924 р. склавши свій власний спокій і життя на жертвеннику науки та своєї нації, щоб лиш дати їй найдокладнішу історичну правду, такий монумент, як „Історія України-Руси“. Його твердження коротке, але сперте на безсумнівному доказі самовидця. — „Бій відбувся на широкій гладкій рівнині, недалеко **Богу і Собу**.“ (Іст. Укр. Руси, т. 9, ст. 437, підкреслення Г. Ж.). ... „він [Калиновський (польський гетьман польний — Г. Ж.) вибрав гладку рівнину **недалеко Богу і Собу**“ — каже учасник, там же]. Отже „Богу і Собу“, а не „Богу і Сальниці“ (правої, західної притоки Богу), як подав Крохмалюк. Бо бій відбувся на **лівому, східньому березі Богу**, недалеко впаду Собу до Богу, майже у розвиллі цих двох рік. (Соб і Сальниця впадають до Богу майже в одному місці, з двох протилежних боків, одна проти одної), **саме там, де знаходиться це побоєвище, про яке згадано вище**.

Само побоєвище виглядає так: дві групи великих могил, приблизно $\frac{1}{2}$ кілометра одна від одної і кілометрів три від Богу, саме на тій лінії схід-захід, що на мапі Крохмалюка зазначене місце бою, тільки на протилежному боці Богу.

Одна група, сім могил **величезних**, витягнута в напрямі північ-південь, виступає на рівнинне поле (сорок років тому поля села Хуторів, під самим Ладжином), з великим схилом до сходу. Могили сім більших і менших; найбільша могила мала мати 5—6 метрів височини, 25—30 метрів у промірі підніжжя. На жаль, я не робила мірив метром ані сяжнями; подаю з пам'яті і „на око“. Найменша між ними могила мала три-чотири метри височини. Верхи всіх могил позавалювані у ліжкувату заглибину, рідка всіх майже більших могил в Україні, в наслідок перегнилих трупів людських і кінських. У заглибину найбільшої легко ховалося п'ять вершників на конях так, що зовні не було їх видно. Група ця розкидана вздовж залізниці (Христинівка-Вапнярка); через них пробігали рейки, перетинаючи одну на дві половини; верх могил був рівний з вагонами.

Друга група, на південь від цієї, розкидана по діброві Гаражин „казьонний“, творила виразно відокремлену групу трох менших могил від перших, але було їх біля двадцяти; найбільша з них рівнялася найменшій з тих, що виступали в поле. На одній лежав величезний камінь (над Богом таких багато), завалений до половини в землю. Багато з них були розрті. На всіх цих могилах росли старі кріслісті дуби, що вирости, мабуть, згодом на цій побоєвищі, а деякі були, мабуть, свідками цієї кривавої сіді. Від південного сходу можна було помітити останки окопів поміж цими дубами. Думаю, що тут окопалася й згнулася до ноги німецька піхота разом із Пшиємським. Від цього побоєвища декілька менших могил, в напрямі півночі й заходу, немов би тікали туди. Видно, наїздник справді, вирвавшись з пекельного бою, пробував тікати, але тут його дігнали козаки й вирубали „з пень“. Так ось представлялася панорама цього побоєвища сорок років тому, як величавий монумент цього бою.

Шкода, що пан Крохмалюк не використав нагоди й не вибрався під час німецької інвазії оглянути це побоєвище; думка його про бій під Батогом напевно була б трохи інша. Свого часу, десь у 1937-8 рр. у Львові, я нарисувала плян цього побоєвища й принесла йому, але він поставився до нього скептично, сказавши, що це якийсь інший бій, не Батізький, бо той був праворуч Богу. Я залізлася при своїй думці і мимо всіх доказів, спертих на „історичних даних“ польських і наших (за ними) істориків, глибоко певна, у тотожності згаданого побоєвища із боєм під Батогом. Правда, про гору „Батіг“ мені не довелося в цих околицях чути, та в той час мене якось ця справа й не цікавила спеціально. Можливо, це все круте й скалисте, високе східне побережжя Богу в цьому місці звалось Батогом. Та й у згаданих вище історичних даних різних істориків цей Батіг окреслюється різно; дехто зве його „місцевість“, інші „урочище“, ще інші „гора“. Можливо також, що по той бік Богу (тобто західній), де п. Крохмалюк означив на своїй мапі гору Батіг, і відбулася **частинна баталія загального бою 1—2 червня 1652 р.** і що вирвавшись із тієї частинної баталії (на правім боці Богу), втікаючи „за Віслу“, педобитки польські й подали ті перші відомості про бій „під Батогом“, але **головне вогнище бою**, з цілковитим розгромом гетьм. Каліновського, мусіло розігратися тут, **на лівому березі Богу**, між Богом і Собом, як каже Грушевський. Свідчать про це найвірогідніший свідок — само побоєвище. Батько мій називав його „Козацькі могили“ (бож хто інший, як не козаки, міг тут битися?). З ким? Батько, мабуть, не дошукувався. Старі селяни довкізьних сіл: Губинка, Побірки, Хуторів, казали: — „ляцькі могили“.

Вертаючись до заперечення Юрія Крохмалюка-Писа, мовляв: це якесь інше боєвище, не Батізьке, виникає питання: що ж це тоді за побоєвище? Звідки тут взялося? — саме напроти означеного на мапі Крохмалюка місця бою і гори Батіг тільки з протилежного боку ріки Богу? Зв'язалося з пеклом? Одне з найбільших побоєвищ в Україні і саме там, де року Божого 1652 1—2 червня відбулася найкривавіша, найбільша розмірами та числом поляглих (біля 30 тисяч) битва козаків з поляками. **Що це за дивний збіг найбільшої історичної битви з найбільшим побоєвищем в тому самому місці, між якими немає нічого спільного?** — на думку п. Крох-

малюка? А коли так, то хай же Ю. Крохмалюк скаже — що то за бій, і коли він тут відбувся? Адже таке побоєвище не може бути вислідом якогось незначного бою. Історія не може не знати про цей бій, величавий і відносно недавній, судячи з могил. Тимто смію твердити з цілковитою певністю, спираючись на незбігтим факті самого побоєвища, як і на думці М. Грушевського, що тзв. Батізький бій розігрався саме тут, де й лежить це побоєвище, тобто на східному березі ріки Богу, поблизу впаду до неї лівої притоки — Собу, під Ладжином, на розлогій рівнині, в рівній відстані між селами Побіркою (від півдня), Губником (від заходу, нат Богом) та Хуторами (від півночі, під Ладжином). Всі інші „історичні документи“ тратять свою доказовість супроти свідчення цих незаперечних і незрушних доказів.

Річ майбутніх істориків-дослідників піддати ґрунтовній перевірці дотеперішні погляди на цю справу, як і подані тут мої спостереження та факти. Саме під увагу цих майбутніх істориків українських написана ця стаття.

Галина Журба

Бібліографія

Гуменна, Десія. Епізод із життя Європи Критської; фесерія. Нью Йорк, вид. Авторки, 1957, 144 ст. ілюстр.

Дончук, Зосим. Гнат Кіндратович; [повість]. В-во „Перемога“, Буенос Айрес — Філядельфія, 197 ст., ілюстр.

Керч, Оксана. Альбатроси; роман. В-во Ю. Середяка, Буенос Айрес 1957, 310 ст., ілюстр.

Коваленко, Людмила. Рік 2245; роман-утопія. [Вашінгтон, вид. Авторки, 1957], 212 ст.

Мак, Ольга. Жаїра; історичний роман з бразилійського життя. Перший том: В рабстві. „Гомін України“, 1957, Торонто, Канада, 253 ст.

Одрач, Федір. Щebetун; [повість із поліського життя]. Нью Йорк, ООЧСУ, 1957, 291 ст., портр.

Понеділок, Микола. „А ми тую червону калину...“; п'єса на три дії і 5 картин. Буенос-Айрес, вид. Ю. Середяка 1957, 48 ст.

Сібо, Б. Літаючі самоцвіти; оповідання та легенди з життя тубільців Нової Гвінеї. В-во „Ластівка“, Мельборн — Аделаїда, 1957, 64 ст., ілюстр.

Соколовський, О. Богун; історичний роман з часів Хмельниччини. Мюнхен, „Дніпрова Хвиля“, 1957, 432 ст.

Филипович, Павло. Поезії. Редакція М. Ореста. Біографічний нарис О. Ф. Вступна стаття В. Державина. Мюнхен, Інститут Літературознавства при УВУ, 1957, 150 ст.

Антонович-Рудницька, М. Франкіяна в американських і канадійських бібліотеках. Вінніпег, УВАН, 1957, 32 ст.

Арпошенко, Юрій. 22. січень 1918 — ми і світ. Вид. Автора, Шікаго 1958, 32 ст.

Бойко, Юрій. Теорія III Риму в московській православній Церкві після останньої світової війни. Париж, I Укр. Друк. у Франції, 1957, 30 ст.

Войценко, Ольга. Матеріали до Франкіяни в Канаді (1910—1956). Вінніпег, УВАН, 1957, 64 ст.

Енциклопедія Українознавства; словникова частина, 7. [Сарсель — Нью Йорк], „Молоде життя“, 1957, 481—560 стор., ілюстр.

Наріжний, Симон. Музей Визвольної Боротьби України в Празі й Український Національний Музей в Онтаріо; відкритий лист до редакції „Свободи“ в Джерзи Сіті. Цюрих, вид. Автора (цикльо-стіль) 1957, 43 ст.

Панківський, Кость. Від держави до комітету. „Ключі“, Нью Йорк — Торонто, 1957, 160 ст.

Шумелда, Я. Зміна в СССР після смерти Сталіна. Париж, Перша Українська Друкарня у Франції, 1957, 338 стор.

Бюлетень Української Вільної Академії Наук (УВАН) ч. 2. (6) 1957, Вінніпег.

Календар-альманах „Мітли“ на 1958 рік. Буенос-Айрес, Аргентина, вид. Ю. Середяка [1957], 128 ст. ілюстр.

Календар „Провидіння“ на рік Божий 1958. Провидіння. Філядельфія, 1958, 135 ст. ілюстр.

Kirkeconnel, W. The place of Slavic studies in Canada. Winnipeg, UVAN 1958, 16 p. Slavistica No. 31.

Kovaliv, P. Participial adjectives in Slavic languages. Winnipeg, UVAN, 1957, 48 p. Slavistica No. 29.

Luckyj, Georg & Rudnyckyj, Jaroslav. A modern Ukrainian language. UVAN, 1958, Winnipeg, Canada, 3d. ed. 186 p.

Марченко, Михайло (псевд. Мих. Павлюк). Суспільство найближчого майбутнього, це нове суспільство дрібновласницьке; психологічна, економічна та соціальна характеристики верстви дрібних власників. Тактика дрібних власників наші часи. Англія Дербі, „Дрібний власник“, 1957, 119 ст.

Визвольний Шлях; суспільно-політичний і науково-літературний місячник, Р. IV (X), кн. 12/48 (122), Грудень 1957, Лондон, УВС, 1321—1440 ст.

Календар „Українського Голосу“ 1958. Вінніпег, Р-к XII, „Тризуб“, 1957, 191 ст.

The Ukrainian Review, v. IV, No. 4, Winter 1957. London, Ass'n of Ukrainians in Gr. Br., 96 p.

І ще раз перепрошуємо шан. передплатників і гитазів за спізнення цього числа, цим разом із причин т. ск. залежних і особистих ридактора. Та обіцюємо вже не спізнятись і скоро дігнати нормальний реченець появи кожного числа.

Всім передплатникам, які не втратили довіря до нас і вислали передплату на 1958 рік сердечно дякуємо, а післяплатників „яким же ність числа“, просимо все таки стати передплатниками, бо післяплатники і після-після-платники, це руїна журналу.

Видавництво „Київ“

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ:

ФУНДУЙТЕ ТЕЖ „КИЇВ“ для різних університетських та публічних бібліотек і книгозбірень, з яких користають українці, в Америці, Канаді, Європі та в інших країнах.

Поширюйте „КИЇВ“ при кожній нагоді.

НАЙЦІКАВІША КНИЖКА ОСТАННІХ ЧАСІВ, це

Землею українською

Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

збірка мистецьких репортажів з подорожі по Україні 20-их років.

Ціна 1.70 дол. Замовляйте в „Києві“.

Просимо шановних передплатників подавати нам кожногасну зміну адреси (разом із новою подавати й стару) та додавати 10 центів.

Нова книжка

Докії Гуменної

ЕПІЗОД ІЗ ЖИТТЯ ЕВРОПИ КРИТСЬКОЇ

повість-феєрія, основана на епізоді з грецької мітології про пірвання Зевесом Європи, дочки фінійського царя Агенора, і поселення на Криті. Побут Зевеса й Європи на Криті авторка використовує для алюзій на сьогоднішні часи й обставини.

Книжка читається цікаво. Ціна \$2.00. Замовляти в Авторки:

P. O. Box 32, Stuyvesant Sta., New York 9, N. Y.

КОЖЕН ЛЮБИТЕЛЬ ПОЕЗІЇ повинен придбати собі цінну книжку ПAVЛА ФИЛИПОВИЧА, одного із славної групи київських неокласиків. Його збірка високоякісних поезій п. з. ПОЕЗІЇ появилася в Інституті Літературознавства Українського Вільного Університету в Мюнхені за ред. МИХАЙЛА ОРЕСТА, вступною статтею В. ДЕРЖАВИНА і біографічним нарисом О. Филиповича. Ціна \$1.50. Замовлення на адресу:

A. P. Filipovich, 300 — 6th St., S.E., Minneapolis 14, Minn.

НАШІ ВЛАСНІ ВИДАННЯ:

Слово о полку Ігореві	\$13.00
„Львів“ — літературно-мистецький збірник	\$9.00
Д. ЯРОСЛАВСЬКА — Поміж берегами, повість (в тв. опр.)	\$3.00
В. МАРСЬКА — Буря над Львовом, повість	\$2.20
Л. ОЛЕНКО — Зелені дні, повість	\$1.20
Б. ПОЛЯНИЧ — Генерал W, повість	\$2.50
Р. ГАГГАРД — Дочка Монтезуми, повість	\$3.00
Б. А.-ДАВИДОВИЧ — Землею українською (в тв. опр.) ..	\$1.70

ІНШІ ВИДАННЯ:

М. ЗЕРОВ — Сонетаріум, поезії	\$1.50
Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ — Смерть, повість	\$1.20
Є. СТРИХА — Пародези (в твердій оправі)	\$3.00
о. І. НАГАЄВСЬКИЙ — Кирило-Методіївське християнство ..	\$2.00
о. І. НАГАЄВСЬКИЙ — Рим і Візантія	\$2.50
Українські Січові Стрільці (альбом)	\$9.75
Ю. ТИС — Рейд у невідоме, повість для молоді	\$1.80
Т. ШЕВЧЕНКО — Кобзар у 4-ох томах	\$25.00
Енциклопедія Українознавства — I, II, III томи, в полотні	\$48.00

Хто замовить усі наші видання, одержить 20—25% знижки.

Замовляючи, висилайте відразу гроші — всі або частину.

Замовлення слати на адресу:

KYIW, 838 N. 7th St., Philadelphia 23, Pa. — Tel. WA 2-1699